Fekete Sándor

A nemzet prókátora

Gyorsuló idő

Fekete Sándor

A nemzet prókátora

Gyorsuló idő

Fekete Sándor

A nemzet prókátora

Emlékezés Deák Ferencre

Elöljáróban

Micsoda Negyvennyolcunk volt nekünk! Mint az ősidőkben, amikor az írástudók csakugyan lángoszlopokként mutatták az utat a népeknek, a magyar forradalom vezető emberei is egyszersmind az írás mesterei voltak. E kor irodalomtörténete és köztörténete elválaszthatatlanul bonyolódik össze, s hogy ez nem mindennapi dolog, eléggé mutatja a nagy francia forradalom, amely a maga idejében alig hozott létre klasszikus irodalmi értékeket. Nálunk viszont az irodalom és a forradalom a szó szoros értelmében azonos üggyé vált 48-ban.

Magát a forradalmat költő robbantotta ki, akit épp ezért nem csupán szép versek művészének tart népe, hanem valamiképpen legkedvesebb fiának, legjobb eszméi megtestesülésének. A harc eszmei előkészítésében, az országos ébredés megindításában az oroszlánrész egy reformer grófé, aki könyvekkel hívja ki maga ellen a magyar parlag maradi védelmezőit, s aki röpiratokkal tiltakozik az ellen, hogy reformművét ügyének ifjabb folytatója forradalomba fejleszthesse át, s aki mégis, amikor a tenger feltámad, nem fél a hányódó hajóra szállni, a nagy bukás után pedig *Ein Blick*-jével, minden idők e leghatalmasabb magyar politikai iratával áll ki a diadalmas ellenforradalommal szemben. A vetélytárs, aki írásaiért vállalt börtönnel kezdi politikai pályáját, cikkekkel alapozza meg hírnevét, szebb mondatokat alkot, mint a hivatásos prózaírók, s amikor a háború kitör, szinte puszta szavakkal teremt pénzt, fegyvert és katonát a harcra.

És a többiek? A magyar romantikus irodalom megteremtői és neveltjei. A forradalmi kormány közoktatását egy regényíró szervezi, utóda az immár köztársaságivá lett minisztériumban addigi történetírásunk legnagyobb alakja. Miniszterelnökéről elmondhatjuk, hogy ifjúkorában verset írt… Párizsi követünk egy ma is megragadó történelmi-bölcseleti dráma költője, a Honvédelmi Bizottmánynak az emigrációt is vállaló hű tagja a romantikus regény első magyar mestere. (Az őt is túlszárnyaló mesemondó majd a harc után szállítja a nemzet vigasztalására szolgáló álmokat, mégpedig regényben, tehát abban a műfajban, amely Európa fejlettebb országaiban már a legrealistább mondandókat hordozza.)

Igaz, a hadsereg élén egy száraz vegyész állt, aki magát nagy reálpolitikusnak képzelte, s mégis a legromantikusabb pózban, az ellenség lovagiasságában bízva tette le a fegyvert, hogy utána természetesen ő is az önigazoló ívek tömegével álljon be az írópolitikusok seregébe.

Egyetlen igazán prózai alkatot találunk a szenvedélyesen lírai írástudók e fényes seregében – Deák Ferencet. Néhány cikket, levelet lediktált ugyan ő is, könyvet is írt, de csak tudományos-politikai értekezést, műveinek kötetei többségükben nyugodtan érvelő szónoklatokból tevődnek össze. Még szoborrá meredve is kényelmesen ül, Kossuth, Petőfi, Széchenyi, Eötvös állva izgató, szónokló alakjainak szomszédságában. Csak természetes, hogy ilyen alkattal nem a harcok hevében, hanem a szenvedélyek kihunytával lett a nemzet legnagyobb politikusa. A tüzes próféták világraszóló küzdelme után a végrendeletet teljesítő közjegyző nyugalmával, higgadtan felmérte az örökséget, s tárgyiasan kijelölte az utódok feladatait.

Mindezért hálából a haza bölcsének nevezték el. Más országokban egy Spinoza, egy Voltaire, egy Hegel számít bölcsnek. Különös históriánkhoz illik, hogy nálunk e címet épp egy államférfiú kapta meg.

De mert tartósan csak a lehetetlenség hőseit, az egek ostromlóit csodáljuk, az elkerülhetetlen alku embere fokozatosan elveszítette egykor két országra is kiható népszerűségét. Most száz esztendeje, hogy meghalt, s hosszú évtizedek óta alig beszélünk róla.

Kossuthnak népe van, Széchenyi emlékét makacs hívek őrzik, Görgeyért egy kicsiny (bár annál zajosabb) szekta csatázik, Deák emléke körül feltűnést sem keltő csend honol. Több mint negyven éve, hogy utoljára adtak ki válogatást műveiből. Mintha a ma emberének semmi

szüksége sem volna Deák Ferenc életének tanulságaira, eszméire, gondolataira.

E kényszerűen rövid dolgozatnak elöljáróban is bevallott célja, hogy e fényűző közönyt megkérdőjelezze. Abban a meggyőződésben, hogy Deákot nem zárhatjuk be a történettudomány szaktémái közé – az életműnek legalább summázatára a szélesebb nemzeti köztudatnak is szüksége van. E kurta életrajzi vázlatban éppen ezért igyekszem bőven idézni magát Deákot, hadd érveljen ő maga mellett, s legalább ennyiben hadd pótoljuk – remélhetőleg csak rövid időre – azt a régóta esedékes válogatást, amely műveinek javát lesz hivatott felmutatni korszerű felfogásban.

Deák Ferenc a reformkorban is a legnagyobb politikusok sorába tartozott. De mert népszerűségét, hírnevét mindenekelőtt a kiegyezés növelte magasra, majd az is kezdte ki életművét, 1867-tel többet kell foglalkoznunk, mint egy szabályos életrajzi vázlatban arányos volna.

Kis füzetünk hiányosságai bárcsak ösztönzésül szolgálnának egy új, modern Deák-monográfia megszületéséhez!

Franciscus Deák

Ökörhajcsárok, katonák, diákok alapozták meg a családot. A nemességet szerző Deák-ős a XVII. században jutott címeréhez, mely a buzogánnyal és a tollal egyszerre utal hadi és írástudói érdemekre.

Az elődök Zalában szaporították birtokaikat és adósságaikat. Deák Gáborné és idősebb Deák Ferenc, a leendő államférfi nagyanyja és édesapja főleg ez utóbbiakat gyarapította „fényűző”, illetve „gavalléros” életmódjával. Idősebb Deák Ferenc a vagyon felosztásakor Söjtört kapta, s ott is telepedett meg, egy emeletes urasági lakban. Huszonhét esztendős volt, amikor a messze földön híres szépséget, Sibrik Erzsébetet, a Győr megyei alispán tizennyolc éves leányát feleségül vette.

A romantikus században még a legprózaibb nagyság élete is tragédiával kezdődik: hetedik gyerekként 1803. október 17-én született meg Deák Ferenc, s még azon a napon meghalt édesanyja. A fiatalon

özvegyemberré lett apa nem viselte el „az anyagyilkos” fiú látását, elküldte őt zalatárnoki rokonaihoz, neveljék azok. De ő sem érezte jól magát Söjtörön, ahol minden egykori boldogságára emlékeztette, átköltözött Kehidára, magával vitte imádott felesége hamvait, majd nemsokára *utána* halt.

A kis Ferenc, az ötesztendős árva így visszakerülhetett a szülők nélkül maradt szülői házhoz, ahol bátyja, Antal lett az egyik gyámja, Klára nővére pedig – ahogy mondani szokták – anyja helyett anyja. Klára ugyan később férjhez ment, de gyermekei nem születtek, minden anyai ösztönét Ferenc dajkálásában élte ki.

Vár állott a család egykori kehidai háza helyén. Itt, a Zala völgyében, szőlők, szederfák, akácok borította tájon nevelkedett Deák, aki iskolái miatt hamar elhagyta Kehidát, de később annál gyakrabban és tartósabban időzött az általa oly nevezetessé tett udvarházban.

Elemi iskolai tanulmányait Kőszegen kezdte, azután a keszthelyi gimnáziumban, majd a pápai algimnáziumban tanult. Eleinte nemigen tűnt ki társai közül, de Nagykanizsán már négy éven keresztül ez állt róla a matrikulában: „Franciscus Deák… eminens primus.” Amit még ma sem kell lefordítanunk, noha alaposan kivetkőztünk egykori latin tudományunkból.

A század – kivált nálunk – második felében legalább annyira az anekdotáé, mint amennyire romantikusan zajlott az első fele. Így hát Deák biográfiái is tele vannak csattanós történetekkel, amelyeket azonban könyörtelenül meg kell rostálnunk.

Egynek itt érdemes megkegyelmezni. Annak a Tóth Béla *Anekdotakincs*-ében is fellelhető borzongatóan derűs történetnek, mely szerint a kis Deák egyszer játék közben kificamította a nyakát, senki sem tudott segíteni rajta, s ekkor elvitték a zalaegerszegi hóhérhoz, mint nyakcsigolyaügyekben járatos személyhez, aki helyére is nyomta a gyerek fejét.

„A kritikus napokban – szerette mondani később Deák, utalva az 1849-es gyásznapokra – *ez az eset sokszor eszembe jutott. Gondoltam, a hóhér ugyan egyszer helyre igazította a fejemet, de csakhogy valamiképpen ki is ne ficamítsa végtére…”*

A gyermekévek szemtanúi szerint Deák már kiskorában megvetette a cifraságot, nem törődött ruházatával, bizonyságául annak, hogy későbbi legendás egyszerűsége nem csinált póz, hanem az alkat természetes megnyilvánulása volt.

Amikor 1848-ban megnyitották a nemzetgyűlést, Petőfi szükségesnek is látta nyugtázni, hogy „Szemere Bertalan öltözete legcifrább, Deáké legegyszerűbb”. Ismerve Petőfi véleményeit és szóhasználatát, az *egyszerűség* ilyen kiemelése minden bizonnyal a rokonszenv vagy legalább az elismerés jelének tekinthető. A plebejus költő és a középnemesi politikus e tekintetben oly közel állt egymáshoz, mint senki máshoz e korban. Hogy a cifraságot kedvelő úri Magyarországon a népi poéta miként jutott el külsőségekben is az egyszerűség kultuszához, eléggé érthető. Némileg homályosabb ez a folyamat Deák esetében. Talán hamar megmutatkozó kövérsége, vagy ahogy tapintatosabban mondják életrajzírói, *testessége* eleve kifejlesztett benne bizonyos gátlásokat a gavalléri stílussal szemben?

Valahol fiziológiai okai lehetnek annak is, hogy egész felnőtt korát megrögzött agglegénységben töltötte el. Itt, a gyermek- és kamaszkorban kellene megtalálni az okát annak, hogy szerelem nélkül élte végig életének hetvenhárom évét. A tánccal, az udvarolgatással, a *széptevéssel* szembeni tökéletes közöny hamar megkülönböztette társaitól, idevágó adataink azonban oly szűkösek, a biográfusok pedig oly szemérmesek voltak, hogy pusztán kétes találgatásokat engedhetnénk meg magunknak. Helyettük elégedjünk meg az életrajzírói túlbuzgóság kiigazításával: nem hihető, hogy Deák a haza iránti odaadásból vonta volna meg érdeklődését a másik nemtől, mint némely hívei állítják. Valószínűbb az ellenkezője: azért töltötte ki egész életét a köz szolgálata, mert másban nem talált kellő kielégülést.

Jogászkultúra

Hogy a jog mennyiben tudomány, s hogy mennyi a társadalmi igazságtartalma, annak vizsgálata nem a múlt idők ábrázolójának dolga. Bármi legyen is azonban a véleményünk vagy akár ítéletünk a

jogtudományról, semmiképpen sem szabad a ma szemüvegén át néznünk a XIX. század első felének *jogászkultúráját.*

Más, boldogabb – vagy legyünk tárgyiasabbak: fejlettebb – országokban már ezrével képezték a mérnököket, technikusokat, természettudósokat, kereskedőket és iparosokat, amikor nálunk a nemesi ifjúság óriási többsége még mindig a jogban vélte fellelni a legfőbb tudományt. A törvénykönyv ad támaszt a Habsburg-önkény elnyomó törekvéseivel szemben, a *Corpus juris* magában foglalja az igazgatás tudományának alapjait – mi mást kell még tudni annak, aki mintegy beleszületik az ország vezetésébe?

Csak természetes, hogy Deák is – követve bátyjának, Antalnak és szinte az egész nemesi ifjúságnak példáját – középiskolai tanulmányainak befejezése után jogásznak ment. 1817 őszén iratkozott be a győri királyi akadémiára, ahol négy esztendőt tanult.

Említsük meg az állapotok jellemzéséül, hogy épp Deák joghallgatói évei alatt lett a magyar nyelv rendes tantárgy a győri akadémián… (Deáknak így mindjárt alkalma nyílt arra, hogy gyenge osztályzatot kapjon magyarból, amit tapintatos biográfusai egy szlovák tanár bosszújának tartanak, de ami a nyelvtan iránti csekély hallgatói érdeklődés eredménye is lehetett – ezt már sohasem fogjuk megtudni.)

Az akadémia buzgón ápolta a jó erkölcsöket, ezért is a mindennapi misére járás kötelező volt, nemkülönben a havonkénti gyónás és áldozás. Kocsmába, kávéházba, sőt táncmulatságba járni éppúgy *carcer*-rel fenyítendő vétségnek számított, mint a teátrumot látogatni. Ez utóbbi tilalmak az ifjúi kihágások iránt semmiféle vonzalmat nem tápláló Deákot nemigen sújtották, jellemző viszont, hogy a vallási gyakorlatokban is *negligens*-nek, azaz hanyagnak mutatkozott. Akárcsak a középiskolában, itt is utálta a jegyzetelést, első hallásra agyába véste az ismereteket, amiért legendás híre kerekedett. A *Tudományos Gyűjtemény*-t és a classicusokat szívesen lapozgatta, a költészet természetesen nem érdekelte, regényt pedig (akkor még) kézbe sem vett. Alighanem ő volt az egyetlen művelt magyar a maga korában, aki a regényeivel az egész országot lenyűgöző Dugonics Andrástól csak „a mennyiségtan királyi tanítójának” tudományos műveit ismerte…

Később azért felengedett a poézis iránt, legalábbis Vörösmartyt és Aranyt szívesen becsülte, noha nehéz volna meghatározni, hogy

vonzalmában mennyi része volt e költők némi alkati-eszmei „deákosságának” és a barátságnak, s mennyi műveiknek. Idősebb korára a regényeket is megkedvelte, életének utolsó heteiben például két híres románt olvasgatott, Eötvöstől a *Magyarország 1514-ben* és Sue-től az *Örök zsidó* című könyvet, ez utóbbit német fordításban. Hadd emlékeztessünk arra, hogy mind a két mű évtizedekkel korábban jelent meg. Akár először olvasta őket a másvilágra készülődő beteg, akár ismétlésül, annyi tény, hogy az irodalom újdonságai iránt Deák sosem mutatott különös kíváncsiságot.

A győri akadémián, egy iskolatársa szerint, „a defendálás volt az ő legerősebb oldala, abban senki sem érte őt utol”. Ezekben a nyilvános jogi vitákban törvényismerete, érvelőkészsége, páratlan emlékezőtehetsége a már elismert jogtudósokkal és ügyvédekkel szemben is fényesen megmutatkozott. Tizennyolc éves korára eljutott oda, hogy bárhol felüthették előtte a *Corpus juris*-t, az elkezdett mondatot folytatni tudta. A magyar jognak ez a kivételes ismerete a világnak más részein minden bizonnyal a fölösleges tudományok közé tartozott volna, de nálunk a múlt század első két harmadában ilyen alapokra még nemzeti fontosságú ügyekben is lehetett támaszkodni.

A győri akadémián tartott defensiók és oratiók szükséges előgyakorlatok voltak a leendő államférfi számára, akinek az a szerencse jutott osztályrészül, hogy prókátori tudományát később egy egész nemzet érdekében fejthette ki. A római jogban gondolkodó, latinul politizáló úri Magyarország polgári átalakításának egyik vezető alakja szükségképpen épp az a Deák Ferenc lett, aki személyében mintegy megtestesítette a polgárosodó földbirtokos osztály „deák” kultúráját. Plautus szójátéka, mely szerint *nomen est omen* (a név egyszersmind végzet is), talán senkire nem alkalmazható olyan jellemzően, mint éppen Deákra.

1823

Egy évig Kehidán pihente a győri akadémiát, azután 1822 novemberében Pestre költözött, ahol ügyvédi vizsgára készült. Újabb egy esztendő múlva,

1823 decemberében jelesen le is diplomázott – húszesztendős korára végzett ügyvéd lett.

1823 – ennél az évszámnál egy pillanatra el kell időznünk. Mint közismert, ebben az esztendőben született nemzeti *Hymnus*-unk, a demokrácia felé forduló nemesség hazafias költeménye, ám az a Petőfi Sándor is, akinek költészete majd véget vet a nemesség több százados irodalmi egyeduralmának. De túl az irodalmon, ez az év a megyei ellenállás kibontakozásának esztendeje is – az önkényesen adót és újoncokat követelő uralkodóval szemben a megyék egy része megtagadta az engedelmességet (köztük Zala is, épp Deák bátyjának, Antalnak vezérlete alatt). A makacs megyéket a királyi biztosok megtörték, ahol kellett, erőszakkal, de az európai forradalmi mozgalmak hullámain megerősödő magyar nemesi ellenállás egy új korszak közeledtét jelezte.

Széchenyi ekkoriban tartózkodott a megyei csetepatéktól, de épp egy 1823-as naplófeljegyzésének tanúsága szerint olyan gondolatok érlelődtek benne, amelyek nemsokára egész osztályát meg fogják döbbenteni.

Széchenyi naplójából, 1823. május 9.

„Mire adják rá *teljes lélekkel* magukat? A mezőgazdaságra? Egy olyan országban, ahol egyáltalán nincs kereskedelem – ahol a viszonyok miatt annyi kézimunka elforgácsolódik, hol az egyéni érdekek miatt a közjó, hogy úgy mondjam, elérhetetlen. – A jogra, törvényhozásra és a közigazgatásra? Egyike ez a legnemesebb tudományoknak, amivel egy férfi foglalkozhat. – Egy ilyen monarchiában, melyben a magyar felforgatónak, békebontónak, egyszóval rebellisnek számít, és ehhez mérten bánnak vele, ki előtt pedig az ország törvényei, melyeket a király szankcionált és megerősített, szentek – kinek gondja van azok végrehajtására, és őrködik épségükön. – Egy ilyen országban, hol a hízelgő, a törvényszegő, az esküszegő, röviden a hazaáruló – *jogosultnak látszó* igényt tarthat állásokra, jutalmakra és kitüntetésekre, míg a másik rész, mely a törvényt tiszteli, annak előírásai szerint él és cselekszik – ki van téve minden üldözésnek, amivel hogy bosszantsák, mindmáig meg van a bátorságuk és lehetőségük *nekik.* – Micsoda jövő áll eme másik rész előtt,

melynek majd csak az utókor fog igazságot szolgáltatni? – Én a magam személyét illetőleg kivételes kegyelemnek tartom, ha Őfelsége nem akasztat fel – és egyedül Istennek köszönhetem életemet.”

Csendes évtized

Ha Széchenyi kapcsos könyvbe zárt forrongásait nem is ismerhette Deák, pesti tartózkodása idején, ifjú irodalmárokkal barátkozva, értesülnie kellett a támadásra készülődő gróféhoz nagyon is hasonló indulatokról, a Szent Szövetség rendszere ellen lázadozó fiatalok felforgató hajlamairól. Ez az új nemzedék (Széchenyitől eltérően) nem vett részt a napóleoni háborúkban, amelyeket apáik és bátyjaik vívtak, de annál gúnyosabban emlegette a hangzatos ígéreteket, melyekkel a győzők ámították „a felszabadított Európa” népeit. „Europa libertati asserta” – Európának szabadság biztosíttatik – erre tettek esküt a szövetkezett uralkodók, s mi lett a kilátásba helyezett libertasból? Európa szolgasága, az osztrák, orosz, porosz „hármas erőszak” jegyében, ahogyan épp ekkoriban titkon versbe is szedte Vörösmarty Mihály, Deák új és ettől kezdve mindvégig leghívebb barátja.

Talán Vörösmarty körének hatása mutatkozik abban, hogy Pesten még Deákban is feltámad az írói hajlandóság. Értekezést ír a nemzeti literatúra akadályairól, s recensiót Kazinczy *Martinuzzi*-járól. A költő-barát azonban hiába biztatja publikálásra, Deák úgy látja, dolgozatai csak arra jók, hogy pipára gyújtson velük. Később meg is semmisíti őket, s ezzel véget ér a nemzeti literatúrával való kacérkodása. Ebben az országban, ahol a jogot és az irodalmat annyian házasították össze, húszéves ifjúnál oly szokatlan módon Deák fel tudta ismerni, mi illik az alkatához, s mi nem.

A sikeres ügyvédi vizsga után egyébként hamar visszatért szülőföldjére. Természetesen nem óhajtott prókátoroskodni, megelégedett azzal, hogy különböző megyei tisztséget vállalt el – s megtanult gazdálkodni.

Bátyját, Antalt híressé tette a megyei ellenállás, s így 1825-ben, amikor tizenkét évi szünet után az uralkodó kénytelen volt ismét összehívni

az országgyűlést, Zala az idősebb Deák testvért küldte fel egyik követének a rendek ülésére. Ferencre hárult a birtok igazgatása.

Deák maga vallotta meg, hogy nem volt könnyű e mesterséget elsajátítania. Valószínű, hogy nem is nagyon lelkesítették a birtok irányításával járó gondok, de amikor rajta volt a sor, ezt a dolgát is ellátta.

Erre az időszakra esik Deák életének egyetlen említésre méltó „nőügye". Egy szüreti mulatságon megtetszett neki Inkey Szidónia, feleségül kérte, de kosarat kapott. Többé nem is kísérletezett e téren.

Hogy pontosan mi történt, nem tudjuk. Még Ferenczi Zoltán is, akinek háromkötetes Deák-monográfiáját e füzet számára adataiban gyakran hasznosíthattuk, ezt az epizódot „homályos pontnak" találta hőse életében. Némely kortársak szerint a leányt társnői gúnyolták a kérő kövérsége, elhanyagolt külseje miatt, nem hagyva ki azt sem, hogy ruháján a rendetlen és mohó étkezésektől származó pecsétek éktelenkednek… Nem születvén sem „cipruslombok", sem „szerelem gyöngyei" e meddő vonzalomból, Deák egyetlen olyan levelére hagyatkozhatunk, amely általánosságokban ugyan, de némileg felvilágosít bennünket ez ügyben. Kiderül ebből az 1826-os levélből, hogy Ámornak néhány feléje irányzott nyila közül *az az egy* „mélyebben csúszott az oldalcsontok közé", mint kívánta volna, de két év alatt a seb egészen begyógyult…

Egy másik, Vörösmartyhoz intézett levelében öngúnnyal Súlyosdi Simonhoz hasonlítja magát, ki tudvalévőleg Kisfaludy Károly hőse volt, „háromszor vastagabb másnál, gazdaságával sem foglalkozott, csak a folyosón egy zsöllyeszékben tanyázva pipázott". És nem nősült meg soha…

Az önirónia gyakran szolgál az érzelmek palástolására. Ezért nem szabad eltúloznunk Deák maga megvallotta „prózaiságát". Prózai volt alkatánál fogva, de az is *akart* lenni, mert ösztönszerűen félt az érzelmek zűrzavarától. Évődései Vörösmartyval, kinek nemcsak levelei, de sokban művei is emlékeztethették őt *„a homályos férfiak leveleire"*, melyekkel alábbi írása kezdődik, azért is érdekesek, mert az önirióniával megformált önjellemzésnek ritka példái.

Deák Ferenc Vörösmarty Mihálynak,

1827. október 16.

„Kedves Barátom! Alig ha az epistolae obscurorum virorum *sokat nem forog kezedben, mert egy idő óta leveleid szinte oly zavartak, oly homályosak, mint azokéi. Az Eger alá csoportozott törökök Allah kiáltása, a hasadozó várfalak ropogása s a* tábori vas zaj *annyira elfoglalák elmédet, hogy némely leveleidben nem sokkal jobb az öszvefüggés, mint a kadarka lével jól lakott göcseji parasztnak okoskodásában; vagy hogy én fenn repdeső gondolataidat kövérségemből eredett lelki lomhaságom miatt elérni képes nem vagyok, s itthon kányákhoz szokva inkább, mint sashoz, kányának nézem a magasan lebegő sast is.*

Annyit csakugyan mégis kitapogattam leveleidből, hogy engem még szeretsz; továbbá: hogy lustaságomért bosszankodol; végre: hogy kurta leveleidre hosszú választ vársz.

Hogy szeretsz, annak örülök, s érte én is szeretlek; sőt szeretnélek talán akkor is, ha Te nem szeretnél engem, becsülnélek pedig bizonyosan mindaddig, míg gazemberré nem lennél, a mit rólad szinte úgy hiszek, mint magamról.

Most veszem észre, hogy ezen sorokban épen oly halmozva említém a szeretetet, mint a csalni akaró az emberséget, a becsületet, s ha másnak és nem neked (vagy Stettnernek) írnék, gyanútól félve, ki is törleném azokat; de így csak álljanak úgy, a mint írám, mert barátságos levélben csak ott kell törleni, a hol kétértelműségtől lehet tartani.

Lustaságomért ne pörölj. Szeress gyöngeségeimmel s akkor szeretsz igazán. Tűrjed a bivalynak lomhaságát, mert habár lassan, de sokat emel. Ez ugyan prózaikus egy hasonlítás, de igaz; mert futni én sem szeretek, emelni pedig, ha kell, vagy másfél mázsát én is elbírok. Ezeket azonban lelki erőmre ne értsd, mert eszem élelmemet adó földünknek csak színén jár (…)

Úgy-e prózaikus ember vagyok én? Ideálomat, Súlyosdi Simont, elérem nemsokára, csak papunkat lehessen reábeszélni, hogy Súlyosdi mesterének személyét viselje mellettem.”

Megyei hivatalok

Deák első közéleti kísérletei a nemesi tisztségviselés hagyományai szerint követték egymást. Funkcióit természetesen nem különös tehetsége alapján nyerte el, akkoriban egy birtokos és jogvégzett nemes mintegy automatikusan részesült különböző tisztségekben. Deák is mindjárt hazatérte után becsületbéli tiszti alügyész lett, azután volt megyei árvai bizottsági jegyző, tiszteletbeli ügyész, majd táblabíró is. E csendes, csaknem egy évtizeden át tartó „megyei korszakának” végén ismételten követnek választott bátyja mellett még surrogatus (helyettes) alispánná is előlépett.

E funkciók túl sok elfoglaltságot nem követeltek, viszont anyagilag nem is jövedelmeztek, sőt olykor ráfizetéssel jártak. Mégis, annyi értelmük mindenképpen volt, hogy Deák belülről ismerkedett meg a nemesi Magyarország igazgatási rendjével, s lassan, de biztosan tekintélyt vívott ki magának Zala nemeseinek körében. Vagyis társadalmi bázist teremtett érlelődő politikai szerepléséhez.

Első fennmaradt beszédét is e funkcióinak köszönhetjük. 1829 szeptemberében Babics József „rabszemély” védelmét Deák látta el mint tiszti ügyész. A fiatal rablógyilkost nem sikerült megmentenie attól, hogy „maga megérdemlett büntetésére, másoknak pedig rettentő példájára, az emberiség közül keréken törés által… kitöröltetni bíróiképpen” ne rendeltessék, de ez a védelem mégis alkalmat adott neki arra, hogy a halálbüntetésről a saját, koráénál emelkedettebb felfogását kifejtse.

A felvilágosult jogszemlélet már a XVIII. században hadat üzent a halálbüntetésnek. Voltaire Európa-szerte ismert küzdelmeire fölösleges is emlékeztetnünk, de talán még jellemzőbb, hogy olyan forradalmárok, mint Robespierre és Marat, a halálbüntetés elvi tagadásával kezdték pályájukat. Ilyen példákhoz mérve Deák álláspontja nagyon is mérsékeltnek látszik. De ha azt is figyelembe vesszük, hogy Magyarországon akkoriban a feudális ítélkezésnek milyen könyörtelen, sőt brutális rendszere uralkodott, s hogy Marat meg Robespierre a meghirdetett absztrakt és abszolút emberiesség elveitől roppant hamar volt kénytelen eljutni a nyaktiló konkrét gyakorlatáig, Deák viszont egy életen át kitartott a maga mérsékelt, de következetesen érvényesített jogi felvilágosultsága mellett, akkor nem fogjuk fölényesen lekicsinyelni ennek a felvilágosultságnak alábbi, első jelentkezését sem.

Deák a halálbüntetésről

„(…) Számosak az említett somogyi gyilkosságon kívül is Babics Józsefnek maga által megvallott vétkei, melyek a törvények szoros rendeléséből halált hozhatnak fejére. De nem is védelmezettjének ártatlanságában bizakodik a védelmező tiszti ügyész, hanem egyedül hazánk ítélőszékeinek kegyességében; nem a bíráknak szoros igazságától, hanem felebarátjaik gyarlóságán könyörülni szerető szelíd emberiségétől remél irgalmasabb ítéletet. Nem a megvallott vétkek valóságát veszi kétség alá, nem föloldoztatást kíván, mert ezt óhajtani vakmerő képtelenség volna; hanem csak odajárul kérelme, hogy a törvénynek kemény rendelése által kiszabott halál helyett ideig tartó bármely nehéz büntetés rendeltessék.

A halálos büntetésnek célja nem bosszúállás, mert a bosszúállás kegyetlen indulat, ilyen indulatot pedig az igazság kiszolgáltatásának ismerni nem szabad. De elégtételt sem szerez a halálos büntetés; mert a meggyilkolt polgárok életét semmi büntetés, semmi kegyetlenség vissza nem adja többé a köztársaságnak. Ha azonban a kemény törvény szoros rendelését irgalom és könyörületesség mérsékeli; ha az ítélet nem csak törvényen, hanem felebaráti szereteten is alapul: megtartatik egy polgár, kinek élete a köztársaságnak még talán hasznára válhat. Csak olyan gonoszokat kell tehát halálos büntetésekkel kiirtani, kiknek megmaradása több kárt okozna a közjónak, mint a mit az egy polgárnak eloltott életében veszthet; de a hol a bűnös megtérni készül, a hol alapos reménység lehet jobbulásához, ott szebb és felségesebb, a közjóra hasznosabb, s talán ezért igazságosabb is az életet megtartó kegyelem, mint a halálos törvénynek pontos teljesítése.”

A „hóbortos” követ

Ugyanilyen méltósággal hömpölygő körmondatokban, csak éppen országos fontosságú ügyekben szólalt meg Deák az országgyűlésen is, ahová egészen sajátos, de akkoriban magától értetődő módon került.

Deák Antal ugyanis belefáradt a közügyekbe, s 1833 elején lemondott követi tisztéről. Betegeskedései, megyei politikai bonyodalmai mellett nem kis mértékben az befolyásolta döntését, hogy az országgyűlés radikalizálódó szelleme egyre inkább túllépte Deák Antal meggyőződésének határait. E meggyőződést pedig épp az a Kölcsey jellemezte a legtökéletesebben, akit az idősebb Deák fivér az országgyűlés egyik megrontójának, a „túlzó” szabadelvűség egyik fő gerjesztőjének tartott.

„Csendes komolyságú, próbát állott characterű férfiú – olvashatjuk Deák Antalról az *Országgyűlési napló*-ban –; s éppen az, ki a múlt országgyűlésen az udvartól önkényt ajánlott tanácsos címet el nem fogadá.”

A jellemzésnek ez az első része akár az ifjabb Deákra is citálható volna – épp a *csendes komolyság* és a *próbált character* különbözteti meg sok más kortársától őt is. De a folytatásban Kölcsey olyan maradiságra tapint rá, amivel az ifjabb Deák nem vádolható: „Ez különben a Verbőczy által kijegyzett natio embere, s a nagy tömegre kedvező pillanatot nem vetett…”

Reformországgyűléseink érdemi ismertetésére egész füzetünk sem volna elég, közhellyé vált summázatokat ismételgetni pedig akkor sem illik, ha ezekkel esetleg meg lehetne szerezni „a korrajz mintaszerűen tömör felvázolásáért” járó kritikusi dicséreteket. Mellőzve ezért a reformkor küzdelmeinek lényegi ábrázolását, hadd emeljük ki Kölcseynek Deák Antalról adott fenti karakterisztikáját, mint amely a diéta két fő irányzatának jellemző meghatározását is magában foglalja: az egyik oldalon Verbőczy natiójának embereit, tehát a nemesi kiváltságok védelmezőit látjuk, a másik oldalon azokat, akik Kölcseyvel együtt – „a nagy tömegre” is „kedvező pillanatot” vetve a jobbágyrendszer felszámolására törekedtek.

Történelmi érdekesség, hogy a Béccsel szemben minden nemzeti sérelemre érzékeny, de a kiváltságait makacsul oltalmazó birtokosság egyik számottevő alakja is egy Deák volt, az új, a szabadelvű irányzatnak pedig egy másik Deák lett kiemelkedő megtestesítője. Antal személyesen ajánlotta a megyének, hogy maga helyett válasszák meg öccsét, ami 1833 áprilisában meg is történt.

Mi vezethette Deák Antalt, hogy épp a szabadelvűség útjain egyre határozottabban fejlődő öccsét ajánlotta maga helyett? A nádor saját fenséges szavaival igyekezett maradásra bírni Deák Antalt, a követtársak pedig huszonöt aláírással kérték ugyanerre, de Zalának ekkor már távozni kívánó első követe kitartott, s így érvelt: „Küldök én nektek magam helyett egy fiatal embert, kinek kisujjában több tudomány és képesség van, mint egész magamban.”

Deák Antal egyik indítéka tehát az lehetett, hogy elismerte öccsének nagyobb tudományát és tehetségét. Másik szempontját ezek a szavak árulják el: „Nem vagyok még vén ember – mondta a marasztaló követtársaknak –, de közületek már kiöregedtem. Ferkó öcsém jobban illik hozzátok; ő is olyan hóbortos, mint ti vagytok.”

Az önérzetet és öniróniát vegyítő szavak sejtetni engedik, hogy Deák Antal felismerte a diéták kibontakozó új irányzatát, s valamiféle családi szolidaritás alapján jónak látta, ha testvére jelen lesz, s Zala követeként épp ő lesz jelen az új korszakban.

Így lett Deák Ferenc diétai követ 1833-ban, életének harmincadik évében. Testvéri ajánlással mindjárt „a hóbortosoknak”, a jobbágyrendszer ellenzőinek politikai súlyát gyarapítva, nem akármilyen nyomatékkal. Magyar ruhában, kardosan nem kelthetett túlzottan lenyűgöző látványt, de a rendek gyűlésén nemcsak maradiság, nemesi osztályönzés érvényesült, hanem a higgadt értelem meggyőző szavának is volt hatása vagy legalábbis tekintélye.

Kossuth csak „távollevő követként” vett részt ezen a diétán, s különben is, merész tudósításainak szerkesztéséért hamarosan börtönbe került. Kölcseyt (kinek a reformkorszak szellemi megalapozásában sokkal nagyobb része volt, mint azt általában – minden érdemet Széchenyinek tulajdonítva – a köztudat véli) maradi megyéje lemondásra kényszerítette. Így a most következő országgyűlések korszakának az alsótáblán fokozatosan Deák Ferenc lett a vitathatatlan vezéralakja, a polgári átalakulás nyugodt, de határozott szavú úttörője.

„A jobbágyoknak személy- és vagyonbeli bátorságáról”

Deák 1833. május elsején először jelent meg az úgynevezett kerületi ülésen. Júniusban már elvi jelentőségű kiállásra vállalkozott egy Kölcsey által „iszonyú tusának” nevezett vitában.

Az alkalmat az úrbér tárgyában készült VIII. törvénycikk szolgáltatta. A javaslat két paragrafusa azt rendelte, hogy a jobbágyok „csak akkor háborgattathatnak vagyonukban vagy személyükben”, ha törvényesen kijelölt bíró kihallgatja őket, s joguk legyen minden követelésükre és személyük sértésére „akárki ellen” fölperesként jogorvoslatot keresni.

Vagyis elemi emberi jogokról volt szó. De ezekért több mint fél századdal az amerikai függetlenségi nyilatkozat és négy évtizeddel az emberi jogok francia deklarációja után a feudális Magyarországon még kemény országgyűlési harcban kellett verekedni. Olyan követekkel szemben, mint például az Arad megyei és veszprémi, akik „alkotmányunknak s az egész nemesi karnak végromlását” látták abban, ha a jobbágy a nemes ellen is a törvényre apellálhat.

A természet törvényére hivatkozott Deák, tehát a francia felvilágosodás (és a nagy forradalom) alapelvére, de tette ezt minden forradalmi indulat, harci szenvedély nélkül, mintha csakugyan a világ legtermészetesebb dolga volna, hogy a nemesi önkény sok százados uralmának véget kell vetni:

„A javaslott VIII. cikkely iránt nekem különös utasításom nincs; de mivel abban az emberiség legszebb jussai határoztatnak meg, pártolom azt szívem érzése szerint, és pártolni csak akkor szűnhetem meg, ha ettől küldőim egyenes rendelése eltilt. Van egy törvény, mely minden polgári törvények fölött örök és változhatatlan, melyet a világ kezdetétől ennyi századokon keresztül semmi álokoskodás sarkaiból ki nem forgatott, semmi hatalom és erőszak el nem nyomhatott; egy oly törvény, melynek legkisebb sértését keserű bosszúállás követte mindenkor; egy oly törvény, melyet az alkotó minden jobb ember szívébe vésett, mely nélkül polgári alkotmány erősen nem állhat, mely nélkül írott törvény igazságos és boldogító nem lehet, és ez: a természetnek szeghetetlen szent törvénye. Ezen törvény parancsolja, hogy minden ember személye sérthetetlen legyen; ez öntött

minden ember kebelébe önvédlési ösztönt és akaratot; ez adott neki hatalmat arra, hogy sértője ellen gátolva és bosszúlva erőszakot használhasson. De polgári társaságban ezen hatalmat az írott törvény sok esetben kivette az egyes polgárok kezéből, mert a mindenkori önvédelem és bosszúállás a társaság céljaival meg nem férhet; ugyanazon írott törvény kötelessége tehát a haza minden lakosának személybeli bátorságát oly lábra állítani, hogy törvényen kívül önkény szerint senki mást ne bánthasson. Hazánkban is gondoskodtak erről törvényeink, de csak a nemesekre nézve; meghatároztatott az, hogy a nemest ítélet nélkül bántani nem lehet. De a szegény nemtelen jobbágy felejtve vala mindenkor; őt a földesúr bírósága alá adták törvényeink még ott is, hol a bíró egyszersmind kereső fél vala; őt törvény nélkül, gyakran meg sem hallgatva, oly vétekért büntette indulatos felhevülésében az uradalmi tiszt, mely által önszemélyét vélte sértve lenni, s ez akkor nem annyira büntető bírónak, mint bosszút álló erőszakoskodónak tekintethetett volna. Így eredtek a törvény hiányossága miatt visszaélések; így gyakorlotta sok földesúr azt, a mit rendes társaságban gyakorolni senkinek nem szabad: önügyében a bíróságot, önszemélye sértése miatt a bosszút. (…) Mivel tehát a javallott cikkely a jobbágyok személybeli bátorságát eszközli, a t. RR-et annak elfogadására kérem. Nem úgy kérem ezt, mint kegyelmet vagy ajándékot, hanem úgy sürgetem, mint igazságot, melyet az emberiség jussainak sértése nélkül meg sem lehet tagadni; nem új engedményt kívánok, hanem azon jusst, mely a természet törvénye szerint jobbágyainkat is illeti, s melyet a földesurak gyakran visszaélésekkel súlyosítva bitorlottak, kívánom én visszaállíttatni; kívánom nyolc százados constitútiónknak nyolc százados igazságtalanságát enyhíteni. A haza ügyének nevében óhajtom ezeket; mert a közboldogság ott általános nem lehet, a nemzet virágzása nem képzelhető, a hol még a személybeli bátorság is csak privilegium, s a hol azt a kisebb rész csak kizárólag gyakorolja.”

Sérthetetlen elvek és szomorú kénytelenségek

A VIII. törvénycikket a t. RR-ek, a tekintetes karok és rendek többsége elfogadta. Általában azonban az érdemi ügyek nemigen haladtak előre. Ahogyan még Deák Antal kifejezte magát, „mint a sárba süllyedt szekér, sem előre, sem hátra nem mehettek”. Ha osztrák érdeket sértett valamely indítvány, az udvar emberei megtalálták a módját a vég nélküli huzavonának, ha a magyar nemesi osztályérdek forgott veszélyben, a tekintetes karok és rendek folyamodtak hasonló taktikához. Az ellenzéki követek, mint Deák is, felszólalásaikban megfogalmazták az ország polgári átalakulásának sok helyes elvét, de a fényes szavakba foglalt szent és sérthetetlen elvek gyakran hullottak alá a „szomorú kénytelenségek” sarába.

A *szomorú kénytelenségek* fogalmát épp Deák használta abban a beszédében, amelyet a vallásszabadság tárgyában tartott. A vallás szabadsága akkoriban természetesen egészen mást jelentett, mint ma – egyértelműen a katolicizmus egyeduralma ellen irányult, s az összes többi felekezet hívének egyenjogúsítását követelte. Deák, mint meggyőződéses liberális, egy életen át védte a vallásszabadság ilyen értelmezését, sőt később az egyház és az állam határozott szétválasztásának programját is, de amikor látta, hogy a felekezeti szenvedélyek fellobbanása milyen jól jön azoknak, akik a diétát a végeérhetetlen civakodásokba akarják fullasztani, 1833 júliusában a vallási vita elnapolására tett javaslatot.

Beszédének egész hangneme, de kivált kezdete a reformkori szellemi harcok legnemesebb pátoszával, már-már egy Vörösmarty zengő szólamával tűnik ki:

„Súlyos átok gyanánt nyomja nemzetünket a hajdan korból, úgy látszik, örökségül reánk szállott irigy viszálkodásnak minden közbizodalmat elfojtó indulatja. Sok kincsekkel áldotta meg a természet hazánkat; de az irigy sors megtagadta tőlünk legszebb áldását, a közértelmet és egyetértést, talán azért, hogy a magyar soha virágzó nagyságra ne emelkedhessék, soha igazán szabad és független ne lehessen. Nem is a külső erőszak fog egykor minket elnyomni, hanem belső egyenetlenség, mely a közerőt és közlelkesedést kifejleni nem engedi, s polgári szabadságunk éltető gyökerein rágódva dúlja fel végre nemzeti létünket; mert íme most is a legszentebb tárgy, a vallásnak és lélekismeret szabadságának tárgya, boldogító áldások helyett, a visszavonás és indulatos gyűlölség magvait szórta el közöttünk. Küldőimnek egyenes utasítása, hogy a vallások

különbségéből eredhető meghasonlások meggátolására, s a rokon egyetértésnek helyreállítására törekedve, a KK. és RR üzeneteiben kifejezett kívánságokat nyilván pártoljam. Örömmel teljesítem ezen kötelességet, mert a polgári társaság céljaival megférő minden szabadságot, és így a vallás szabadságát is, sérthetetlen szentség gyanánt tisztelem. Szívemből óhajtanám én is hazánkban az egyetértést és rokon bizodalmat helyreállítva, sőt jövendőre is biztosítva látni. De fájdalommal tapasztalom, hogy a törvényhozó test pártokra szakadott, s annak egymással ellenkezésben álló részei naponkint több keserűséggel távoznak inkább egymástól, a helyett, hogy egymásnak testvéri szeretettel békülő kezet nyújtanának. (…) Nincsen egyéb hátra, mint az, hogy az egész tárgyat ezúttal felfüggesszük. Az idő lelkével haladó míveldődés, mely sem visszalépni, sem megállani többé nem képes, ki fogja vívni a most kívánt szabadságot, mert a míveltség és a szabadság azon elválhatatlan két testvér, kiket a jótevő végzet az emberiség boldogítására küldött a világra. Én ugyan az egyszer felvett tárgynak abban hagyását általában véve nem szeretem, mert ez közönségesen csüggedésre, a csüggedés pedig erőtlenségre mutat. Azon idegen, ki belső körülállásainkat nem ismerve, olvasni fogja irományaink között, mily meleg lelkesedéssel pártolta e tárgyat kezdetben az ország gyűlése, ha majd a kezdetet a kimenetellel összehasonlítja, gúnyolva fogja rólunk megjegyezni, hogy az oroszlán rettentően tátotta fel száját, de csak ásítozott. Minden gúny ellenére azonban választásunk csakugyan nincsen. Mert az üzeneteinkben kifejezett kívánságok teljesedésbe nem mehetnek, a további vitatások időnket is vesztegetve, csak a meghasonlást nevelnék, a rossz törvény legtöbb megelégedetlenséget szülne, minthogy a jövendő reményeket is elölné, a felügyeleti jussnak említett magyarázatja pedig nemzeti jussaink sérelmével az önkény hatalmát könnyen terjeszthetné: ismételve mondom tehát, hogy e felfüggesztés szomorú kénytelenség, de kénytelenség. Fájdalommal jelentem én ki ezeket t. KK. és RR, mert mélyen égető fájdalom dúlja keblemet, midőn látom, hogy a nemzet egy oly tárgyat, melyet hat hónapokig a haza közkívánatának vitatott, a hetedikben siker nélkül abban hagyni kénytelen. Jaj nekünk, ha ez a nemzeti belső erő hiányából eredett; akkor a magyarnak egykor virágzást ígérő nagysága csak hiú gyermeki ábrándozás; akkor a nemzeti függetlenség csak szappanbuborék. De ha ezt országgyűlésünk hibás elrendezése szülte, akkor az orvoslás nem lehetetlen és sok időre talán már nem halad.”

Deák érvelési modora

A köztudatban, de egy kissé még a történetírásban is, túlságosan Széchenyi és Kossuth ellentéte határozza meg a reformkor eszmei küzdelmeit. Érdemes volna egyszer komolyabban felmérni, hogy Deáknak mennyi része volt a magyar nemesi liberalizmus központi fogalmainak, tételeinek, elveinek kidolgozásában. Alighanem kiderülne, hogy hozzájárulását nem helyes lebecsülnünk.

Az pedig nem is lehet kétséges, hogy Deák érvelésének stílusa – ha szabad így mondanunk, logikájának *modora* – a legszélesebb körű befolyásolás eszközévé válhatott a diétai vitákban. Széchenyi még egyszerű, korszakos igazságait is valami olyan tekervényességgel fogalmazta meg, amely egyszerre tanúskodott belső lelki tusákról és eszmei ellentmondásokról s a gőggel határos arisztokratikusan vezéri tudatról. A reformer grófnak épp ezért életében roppant kevés volt az őszinte bizalmas híve, bármily nagyra dagadt is csodálóinak tábora. Kossuth forrongó indulatait, lázadó merészségeit a nemesség többsége csak akkor tudta magáévá tenni, amikor a politikai fejlemények már a nyílt kenyértörés felé mutattak.

Deák terjengős s mégis könnyen követhető fejtegetései az elmaradhatatlan jogászi kiindulásokkal és törvényidézgetésekkel közelebb álltak a birtokos nemesek közgondolkodásához, mondjuk így: életfelfogásához. Deák még attól sem riadt vissza, hogy az udvarházakban oly meghitten folyó anekdotázgatások nyelvéből is merítsen, szónoklataiban éppúgy, mint a folyosói vagy szaloni csevegésekben, amelyek nem egy szállóigévé vált mondásának voltak szülő alkalmai.

Petőfi érvényesítette nálunk azt a demokratikus elvet, hogy az államélet legfontosabb dolgait a mindennapi élet profán hasonlataival is szabad jellemezni. Így például lovakhoz merte hasonlítani a minisztereket, vénasszony szoknyájába bújt gyülekezetnek titulálta a nemzetgyűlést. Különös, de tény: az államélet e profanizálását Deák is előkészítette, amikor anekdotikus példázataival igyekezett hangulatot csinálni egy-egy okfejtéséhez, vagy amikor – fentebb idéztük – a diétát csípősen hasonlította

ahhoz az oroszlánhoz, amely „rettentően tátotta fel száját, de csak ásítozott”.

A táblabírás műveltség tartozéka volt az antik história és mitológia. Deák értett hozzá, hogy olykor nem is szelíd gúnnyal innen is példázatokat merítsen érveléséhez. Amikor például a szabadelvű ellenzékiek harcba szálltak (sikertelenül) az úrbéri törvény IV. cikkelyének bevezetése ellen, mely kimondta, hogy „omnis terrae proprietas ad dominum spectet”, vagyis hogy „a föld minden tulajdona az urat illeti”, Deák így támogatta az ellenzéket: *„…akkor Görögországnak Herodotus által említett 30 000 istenei szerényebbek voltak nálunknál; mert egyik megelégedett a vizekkel, másik a földet, harmadik az alvilágot tulajdonította magának; a magyar nemes pedig az egész világot magának tulajdonítja…”*

A lengyel forradalom leverése után harminchat megye feliratot intézett a királyhoz az elnyomott szomszéd nép segítését sürgetve. A nádor felesége orosz hercegnő volt, s így a honatyák a szokásosnál is óvatosabban kerülgették a forró kását, sőt egyikük arra vetemedett, hogy egykedvűen kijelentse: „Nemzetek vesznek, nemzetek lesznek.” Deák azonnal felfogta, hogy a lengyel nép példájával a magyar ellenállást is serkenteni lehet, s ismét a mindennapi élet egyszerű, de cáfolhatatlan logikájával vágott vissza a lengyeleket közönyösen temető követnek:

„»Nemzetek vesznek, nemzetek lesznek«, e szavakat mondotta Esztergom vármegyének előttem szóló érdemes követe… úgy hiszem azonban, nem különös újság gyanánt hozta ő fel azokat; mert a világ történeteinek évkönyvei bőven megtanítottak bennünket, hogy egyik nemzet emelkedett, a másik elenyészett; de a világ történetei nem tanítanak minket arra, hogy a végveszély örvényében elmerüléssel küzdő nemzetet némán és hidegen nézve, a lehetőségig ne segítsük. Mert hiszen egyes emberek is lesznek és vesznek: kötelesség mégis a veszélyben forgó vagy ínségre jutott embertársunkat tehetségünk szerint a végsüllyedéstől megmenteni.”

A lengyelek érdekében tartott beszéd egyébként kellően hangsúlyozza, hogy a magyaroknak *igazságos fejedelme és bölcs kormánya* van, de még ugyanaz a mondat a végére olyan keménységgel csattan, hogy minden előtte kicirkalmazott diplomata szóvirág ellenére, e befejezéssel a lengyel és a magyar szabadság *együttes* védelmévé magasodik a beszéd. Miután Deák emlékeztet arra, hogy a Napóleon ellen szövetkezett fejedelmek Európa szabadságát ígérték, így zárja be felszólalását:

„…szabad lesz talán a dicső ígéret valósulását sürgető könyörgésünk: hogy letiprott szomszédunknak elnyomott polgári szabadsága visszaállíttassék, s ez által ő is boldog lehessen, mert szabadság nélkül tiszta és állandó boldogság nem lehet.”

Szabadság és *boldogság…* Petőfi politikai szótárának is ez volt a két alapfogalma. Csak a költőnél mindez a forradalom célja volt, Deáknál viszont a liberális reformé. S mégis a harmincéves követ, aki ezt a fenti beszédet tartotta, egyik térdét a székre támasztva, s bal kezével kardja markolatát szorítva, minden korszakos különbség ellenére előkészítője annak a forradalomnak, melyben majd karddal nemcsak szónokolni, hanem verekedni is fog a nemzetiből világméretűvé lett szabadság költője.

Deáknak a haladó eszmék népszerűsítésében elismerendő érdemeit az is növelheti, hogy a reformkor politikai vezetői között ő állt legközelebb a nemesség ideáltípusához. Széchenyi túl magasról és túl hatalmas birtokok csúcsáról szólt a nemességhez, Kossuth (nem is szólva Petőfiről) nagyon is alulról. Deákban a nemesi többség a maga legjobb törekvéseinek megtestesülését láthatta, s látta is, még akkor is, ha a döntő pillanatokban a zsebére hallgatva, le-leszavazta a tiszteletre méltó férfiút…

Az 1832–36-os országgyűlés csupán kivonatos jegyzőkönyvei tizennégy nagy testes kötetre rúgtak, de nem volt bennük az az egyetlen mondat, amit a milliók vártak – a jobbágyok tényleges felszabadításának törvénye. S mégis, Deákék nem meddő küzdelmet vívtak. A hasznos részeredmények mellett a legtöbbet azzal érték el, hogy az évtizedeken át csendhez szoktatott országban a nyilvánosság elé – még ha csak egy szűk rendi nyilvánosság elé is – vitték a köz legégetőbb gondjait.

S ezzel a pozsonyi országgyűlés valóságos politikai iskolává változott.

Az új nemzedék, melynek egy része országgyűlési ifjúságként a viták szemtanúja lehetett, ezekben a disputákban érlelődött a korszerű haladás harcosává. Madarász József is elismeri emlékirataiban, hogy a diétai szónoklatok hatása alatt szabadult meg sok régibb nézetétől, előítéletétől „az arisztokráciának akaratunk ellenére is ránk tapadt árnyoldalaitól”.

Az már aztán a világ rendje, hogy a húszévesek a hirtelen felvilágosultak lendületével mindjárt kifogásolni is kezdték a harmincéves Deák túlzottnak talált mérsékletét.

Madarász József emlékirataiból

„*Deák Ferenc* az 1834-iki országgyűlésen akkor már kezdett kitűnni, mikor én haza távoztam s fölötte örültem, hogy megismerhetem, üdvözölhetem, valamint *Csányit* is, a kinek határozott jelleméről sok dicséretest hallottam.

Szívesen és barátilag fogadtak. Ennek dacára Deák Ferenccel ez első találkozásunkkor majdnem összecsaptam. A szívélyes, pár másodpercig tartott bemutatáskor ugyanis így szólt hozzám *»No ti forradalmárok, hogy vagytok?«* S bár ezalatt a legszívélyesebben szorította jobbomat, mégis fiatalon, teli tűzzel, mint ekkor voltam, összehúzva szemöldeimet, és reá szögezve szemeimet, a nélkül hogy kérdésére feleltem volna, így vágtam vissza:

»Mindenkor inkább forradalmár, mint doctrinair.«

»No, no«, mondá ő ekkor kedélyesen magához vonva, »mindjárt csupa tűz! Csak nem akarsz ellenség gyanánt rontani reánk, a kik barátaid kívánunk lenni?«

(…) Pár napon át szívélyesen beszélgettünk s vitatkoztunk.

A pártéletet s a jelen közügyeket illetőleg Deák a legnagyobb óvatossággal kívánt eljárni, míg mi, ha kell, az ellent megtámadni, és terveinket rohammal is kivinni óhajtottuk.

A mi pedig azt illeti, hogy »lehetne-e hazánk külön fejedelem alatti állam?«, *Deák* a körülményeket nem tartotta olyanoknak, a melyek mellett e kérdés megvitatást követelhetne is. Ő csakis a jognak bármi oldalróli megtámadása elleni védekezését, s az alkotmányos jogok fentartása melletti küzdelmet vélte feladatunknak.

Nem tagadta, hogy az önálló állami életnek nevezetes és szerencsés biztosítéka az, ha az országnak külön királya van, és e király más országoknak is nem fejedelme; Magyarország s a magyar nemzet boldogságának is tagadhatatlan kútforrása, és a függetlenség koronája volna ez. De az ő vélekedése szerint rázkódások nélkül ez csakis a fejedelmi ház magva szakadtával volna létesíthető. Nekünk teendőnk az elődöktől reánk szállt helyzetben működni, alkotmányos jogainkból mitsem engedni, az azokra mért csapásokat elhárítni, s haladni a kor követelményeinek törvényeinkbe való felvételével. (…)

(…) Mi erőt merítve Deák magas szellemi tehetségeiből, sokszor saját érveivel mutattuk ki, hogy nemzetünk szabadságszeretetének a mi óhajtásaink sokkal inkább megfelelők. Meg-megkísérlette is bár ő mérsékelni óhajtásainkat, és néha szárnyát szegni az ifjúság hevével felkarolt szabadabb röptű vágyaimnak, de mindenkor szíves barátsággal s megszokott enyelgéseivel fűszerezte a vitatkozásokat.

Balatonfüredről közülünk *Deák Ferenc* távozott el legelőbb. Tiszteletünk és szeretetünk kísérte őt. S hogy ismét oly csetepaté nem támadt köztünk mint találkozásunkkor, oka volt, mert én is tapasztaltam szíves vonzalmát, ő is tudhatta, hogy tehetségeit tisztelem.”

Deák contra Metternich

Madarász 1837 nyarán ismerkedhetett meg Deákkal, aki azonban más években is szívesen „öblítette ki magát” a Balaton vizével (ahogyan már bátyja is szerette nevezni a diéta utáni fürdőzéseket). Megszoktuk, hogy a reformkort a borongó honfibú és az ádáz pártcsaták időszakának lássuk, s az is volt, egyszersmind azonban kellemes-mókás nyarak is zajlottak a Balaton partján, még akkor is, amikor a kormány, Metternich sugallatára, elhatározta, hogy az ellenállás „bolond szellemét” megfélemlíti és megtöri.

A titkos policájok buzgó hadának nem volt nehéz dolga, amikor utasítást kaptak a perek előkészítésére, hiszen az ellenzéki követeknek csakugyan minden lépését szemmel tartották, postájukat is ellenőrizték. Első áldozatnak Wesselényi Miklóst szemelték ki, nem véletlenül, mert az erdélyi báró az erdélyi országgyűlés naplóját a királyi biztos tilalma ellenére kinyomtatta. Nyilvános lázítás és sajtóvétség címén megindították ellene a pert. Közben az akkor még rettenthetetlen Wesselényi felszólalt Szatmár megyének azon a közgyűlésén is, amelyen az udvar bérencei Kölcsey ellen hadakoztak. Könyörtelenül-merészen mondott ítéletet a bécsi kormányról, mely „jobbágyvédőnek” mutatja magát, de maga is a jobbágyok zsírjából él, „s a köznépet terhelő ocsmány képére parasztvédői és köznépoltalmazói álarcot” csak azért tesz fel, hogy az urakat sakkban tartsa a parasztfelkelés rémével, ami elől azután oltalmat ígér a nemességnek – cserébe nemzetünk függetlenségéért.

Ilyen szavak még nem hangzottak el a rendi Magyarországon. Újabb per indul tehát a báró ellen, ezúttal hűtlenség címén, úgynevezett nota-per, melyben büntetésként fej- és jószágvesztés járt a felségsértőnek.

XX. századi fejjel már alig érthető körülmények közepette zajlott a per. Wesselényi ellen már több halálos ítélethez elegendő anyag gyűlt össze a hivatalokban, amikor a báró még Lombardiában és Tirolban utazgatott, majd hazatérőben Deákkal együtt Balatonfüredre ment, ahol vidám napokat töltöttek együtt. A tihanyi kompon mintegy harmincan fényes vacsorát rendeztek, s Deák, mint egy nagy gyerek, ha már a pezsgőspalackok kiürítésében nem jeleskedett, azzal tette hasznossá magát, hogy homályos célzatú írásokat dugott a palackokba, s azokat a vízbe hajigálták, hadd törjék fejüket a titkos policáj emberei, ha a rejtélyes üzenetek a kezükbe kerülnek…

De aztán a dolgok hamar komolyabbra fordultak. Egy provokátor közreműködésével már korábban letartóztatták és elítélték az országgyűlési ifjúság Lovassy László körül tömörülő hangadóit, perükből azután újabb „bizonyítékokat” merítettek Wesselényi ellen. A megyék tiltakoztak, Kossuth Törvényhatósági Tudósításaiban közreadta ezeket a tiltakozásokat – őt is elfogták 1837 májusában. Balogh János barsi követ már előzőleg azonosította magát Wesselényivel, ellene szintén per indult, nemkülönben a Madarász testvérek ellen. 1839 februárjában a hűtlenség alól felmentették ugyan Wesselényit, de egyéb „vétkeiért” háromévi fogságra ítélték. Pár héttel később Kossuthot sújtották addigi fogságán túl háromévi börtönnel, amit a hétszemélyes tábla négy évre emelt.

Börtönbe vonulni abban a tudatban, hogy egy laktanya zárkájában vagy egy vár dohos pincéjében három-négy évet kell eltölteni, aligha lehetett megnyugtató érzés. Mégis, a Lovassyéké kivételével viszonylag enyhének tekinthető ítélet és több eljárás megszüntetése alapján azt mondhatjuk, hogy a hatalom nem mert igazán lesújtani.

Metternich, aki oly jól ismerte Európát, s oly kevéssé tudta megérteni a magyar viszonyokat, pályájának egyik legnagyobb ostobaságát követte el e felemás megfélemlítési politikával. Egy olyan országban, mint amilyen a feudális Magyarország volt, ahol több mint félszáz vármegye közgyűlésén szólásjogukra érzékeny nemesi tömegek nyíltan kiállhattak a titkos perek ellen, az ilyen megtorlás csak bukásra vezethetett. Ha a kormány rettentő hamar és huzavona nélkül, a megyei ellenállás kibontakozását megelőzve,

elrettentő ítéleteket hoz – vagyis tartja magát Machiavellinek ahhoz a könyörtelen tanácsához, mely szerint a terrort gyorsan és egyszerre kell alkalmazni –, s kivált, ha a megyéket is meg tudja fékezni, talán hosszabb időre csendet teremt az országban. De a csaknem hat éven át tartó jogászi csűrés-csavarás és a viszonylag enyhe ítéletek az elrettentés politikáját aláaknázták, és a nemesi ellenállás minden korábbinál harcosabb formáit hozták létre, és így a kormány végül visszavonulásra kényszerült.

Elmondhatjuk, sőt bizonyos mulasztások jóvátétele miatt ki is kell mondanunk, hogy a kormány e visszavonulását elsősorban Deák politikai bölcsessége és körültekintően, ám bátran alkalmazott stratégiája idézte elő.

Madarász József jogosan állapította meg, hogy Deák a radikálisabb ellenzékiekhez képest óvatos volt, és szüntelenül a törvényesség talajához ragaszkodott. Csak az a csekély, de nem jelentéktelen kiegészítés hiányzik Madarász jellemzéséből (és Deák minden elfogult megítélőjének verdiktjéből), hogy a zalai követ Wesselényinek és Kossuthnak az övéinél sokkal merészebb fellépéseit is *törvényesek*-nek ismerte el, s védelmezte azokat. Olyan körülmények között, amikor ez a védelmezés az azonosulással jelentett de facto egyet, s amikor politikai hatásában a deáki „óvatos” tett nem volt kisebb hatású, mint az áldozatosan vállalt mártíromság. (Mellesleg kockázatokkal is járt, hiszen tudjuk, hogy a magas hivatalokban komolyan latolgatták Deák letartóztatását is, kivált azok után, hogy Kossuthnál olyan leveleket találtak, amelyek a buzgó védelmezőt „kompromittálták”. Végül mégis felülkerekedett a jobbik eszük, s a túlságosan népszerű követ elleni erőszaktól eltekintettek.)

Deáknak zseniális egyszerűséggel kifejtett alaptétele szerint Wesselényi nem követhetett el felségsértést, uralkodó elleni hűtlenséget, mert a király és a kormány *nem* azonos. Ebben a *nem*-ben sűrűsödött össze Deáknak ekkor már nemcsak magyar közjogi tapasztalata, hanem egyre imponálóbb nemzetközi jogismerete is. Erre az alapelvre építette fel a védelem egész stratégiáját, elfogadtatva igazságát a nemesség javával, sőt rákényszerítve ezt az elvet az ellenségre is, amely végül is elejtette Wesselényivel szemben a *nota infidelitatis*-t, a hűtlenség vádját.

Az igazság persze nem volt elég ilyen sikerhez.

Amikor Jézus Pilátus színe előtt az igazságot emlegette, a helytartó – legalábbis János evangélista szerint – megkérdezte tőle: „Mi az igazság?” A kérdés cinikusan hangzik, de mégis van benne valami logika. Pilátus

ugyanis a tapasztalt politikus érzékével felfogta, hogy az ilyen perekben az igazság játssza a legcsekélyebb szerepet.

Deák sem azért tudott ebben a perben erővé válni, mert igazsága volt Metternichékkel szemben, hanem azért, mert az osztrák kancellár hibás taktikája lehetővé tette az egyszerű s pár éve még névtelen követnek, hogy jogászi érvei mögé sorakozhassék fel a nemesség nagy része, és országos ellenállás bontakozhassék ki.

Ismeretes, hogy Kölcsey hatalmas védőiratot készített Wesselényi érdekében. De már Ferenczi Zoltán kimutatta, hogy e kötetnyi opus egyik lényeges része teljes egészében Deák munkája, s ami a védelem általános alapelveit illeti, azokat Kölcsey Deák korábbi beszédeiből merítette. De nem is egyetlen védőirat szerzőségének vitája az érdekes itt. Ha Kölcsey a maga cirkalmasságában is magával ragadó nyelvi dikcióján túl eszmékkel és elvekkel is hozzájárult a védelemhez, ez sem változtat azon, hogy a *Hymnus* szerzője 1838-ban meghalt, s ettől kezdve Deák az összes per ügyében a védelmi tanácsok kútfeje, s ami fontosabb, az országos mozgósítás lelke volt. Mert az ítélő tábla urai nem a védőirat érveitől hátráltak meg, hanem az ellenálló nemesség előtt! Mint ahogy nem sokkal az ítéletek után a nem lankadó kiszabadítási mozgalomnak is politikai ereje hatott Bécsben, nem pedig a szónoklatok és feliratok stiláris lendülete.

E csaknem hét éven át tartó jogi küzdelem a magyar történelem időben leghosszabb és legkiterjedtebb törvényességi vitája volt, az egyetlen nagy, országos mozgalom, amely a foglyok kiszabadításával ért véget.

Mit tudnak minderről gyerekeink a történelemkönyvekből? Wesselényi és Kossuth kissé leegyszerűsítve ábrázolt áldozatvállalásán és hősiességén túl nagy általánosságban még annyit, hogy a perek közfelháborodást váltottak ki, s végül a foglyokat elengedték. A középiskolás könyv még azt is megemlíti, hogy Wesselényit „Kölcsey, Deák s az egész közvélemény védte”.

Csakhogy… Kölcsey és Deák nem egyszerűen Wesselényit védte, hanem Kossuthot is, Baloghot is, az ifjakat is, s túl a személyeken, egy elvet védtek, a szólásszabadság elvét. A közfelháborodás pedig nem magától váltódott ki, hanem a Deákot követő ellenzékiek szónoklatainak érvelő-izgató sorozatától.

Amikor ez az óriási küzdelem s benne Deák kivételes érdeme teljesen elsikkad iskoláskönyveinkben, ez annyit tesz, hogy a holnap magyar

népének tudatából kiesik, illetve abba bele sem kerül nemzeti történelmünknek ez az annyira tanulságos és nagyszerű mozgalma.

Az illetékes szerzők és oktatók e tekintetben alig térnek el az ötvenes évek elejének sematikus történetírásától, legfeljebb annyiban, hogy azok a régi könyvek Deáknak még a nevét sem említették meg a perek kapcsán. Egy tekintetben a mérleg mégsem billenthető a maiak javára. Annak a régi sematizmusnak ugyanis volt egy nyomós mentőkörülménye: a harmadik világháború pszichózisában felnövő ifjú értelmiségiek zöme (e sorok írójának nemzedéke) még némi okkal vélhette azt, hogy az adott helyzetben az irodalomnak nem szabad vívódnia, a történetírásnak nem szabad „ingadozó” hősöket dicsőítenie, s csak a feltétlen forradalmiság eszményi példája méltányolható. De ma, a közös szovjet–amerikai űrrepülések korában, ez a fajta történelemábrázolás már aligha fedezhetné magát egy *közvetlen* háborús veszély kísértetével. Éppen ezért ideje volna megtérni az elemi tényekhez, s kellőképpen elismerni Deáknak a szólásszabadságért a múlt század harmincas éveiben vívott küzdelmét.

Igaz, ez a szabadság a nemesi liberalizmus elveit foglalta magában, a nemesi gyűlésben felszólaló birtokosok elemi jogait értette a *nemzet jussá*-nak. De innen egyenes út vezet ahhoz a demokratikus szabadságfogalomhoz, amelyet majd Petőfi határoz meg, s amely az egész nép szólásszabadságát fogja jelenteni.

Éppen ezért talán helyénvaló, ha kicsit bővebben idézünk Deáknak azokból a szónoklataiból, amelyek elszigetelt kísérletek után Magyarországon először fejtettek ki *összefüggő gondolati rendszert* a szólásszabadság elve köré.

Megjegyzendő, hogy e szövegek jórészt a Törvényhatósági Tudósításokban maradtak ránk, gyakran kivonatszerűek, s az eredetinél minden bizonnyal körülményesebbek.

Deák a szólásszabadságért

„…Ha ma hűtlenség vétkét követi el, a ki azt mondja, hogy »a kormány levetette álorcáját stb.«, ki áll jót érette, ha nem lesz-e holnap nota azt mondani: »a kormánynak eme tette törvénytelen«, holnapután, »hogy el

nem fogadható?« Ezen kétséges helyzet lesz-e a személy biztossága constitutionális országban? Csalfa, csalogató biztosság, mely a törvényben hivőt vesztő helyre vezeti. Így senki sem fogna többé szabadon szólhatni, mert a szabadság határát nem ismerhetné. Hasonlítana így helyzetünk azon utazóhoz, ki bizodalmasan lép fel a pallóra, melyet a végre hiszen felüttetve lenni, hogy a vándort biztosan vigye a borzasztó mélység túlsó partjára; de a palló középen ketté van fűrészelve s a jámbor utazó menthetetlenül oda van. A fejedelem személye mi nálunk is, úgy mint másoknál, szent és sérthetetlen. Van e részben ugyan törvényhiány, melyről más alkalommal fogunk szólhatni. De ezen vétket kikerülni könnyű a tanácskozásokban, mert nem kell a fejedelem személyét említeni s minden bizonytalanságnak vége van. De a király személye a kormánytól minden alkotmányos országban meg van különböztetve, s ezt minálunk már Verbőczy is megkülönbözteté. A kormány említését pedig köztanácskozásinkban mellőzni lehetetlen, s ha ezért hűtlenség vétke súlyával büntetődhetnénk, el lenne vágva a tanácskozás fonala, mert akár administrativus visszaélésekről, akár kormányzási hibákról s törvénysértések orvoslásáról, akár a múlt idők tapasztalásán alapított új törvények alkotásáról van szó, lehetetlen a nélkül szólanunk, hogy a kormányról gyakran szigorún, gyakran élesebben említést ne tennénk. Mindezen előzmények végső következménye abban határozódik, hogy a gyűlésekbeli szólásért nota perbe vonatni, törvény s alkotmányos szabadság sérelme nélkül, nem lehet. (…) (1835. június)

„…kötelességemnek vélem küldőim nevében is kinyilatkoztatni, hogy a kormány helybenhagyását vagy helyben nem hagyását olyan zsinórmértéknek, mellyel ellenkező véleményét a követ valamely tettről nyilván ki ne mondhassa, soha el nem ismerem. Mert ha ez állana, akkor tanácskozásaink megszűnnének, sőt még sérelmet sem lehetne a kormány tettei ellen soha felhoznunk, ez pedig csakugyan kétségbe nem vett jussa, sőt egyik főrendeltetése az országgyűlésnek.” (…) (1835. június)

„…Mi nekünk meg kell mondanunk, hogy a szó szabadsága nem puszta szó, hanem nemzeti juss, melyet oda nem ajándékozhatunk, és meg kell mondanunk, hogy mi őrei, nem pedig tulajdonosai lévén ezen jussnak, azt küldőink nyilvános engedelme nélkül fel nem áldozhatjuk. Ha a nemzet nem gondol kincsével, ha kész azt feláldozni, elvesztegetni, ám lássa. Ő a tulajdonos; de mi, jussainak választott őrei, azt, a mi hűségünkre bízatott, el nem pazarolhatjuk.” (…) (1835. június)

„…Puszta szótól a kormány soha ne tartson, mert a valóságos elégedetlenség csak tettekből eredhet, s a szónak is csak akkor lehet hatása, midőn halmozott igazságtalanság és törvénysértések a nép kebelét erre előre elkészítették; hogy pedig ez soha ne történjék, a kormánynak erőszak nélkül is hatalmában van, mert a nemzet boldogságát eszközlő célirányos intézkedésekkel minden vádat tettleg megcáfolhat. Rettegést gerjeszteni és félelem által korlátolni a köztanácskozásokban fennlevő szólás szabadságát, alkotmányos országban, még helytelenebb módja lenne a kormányzásnak; mert azokban, kik erős lelkűek és a félelmet nem ismerik, minden fenyegető veszély inkább exaltatiót szül, az exaltatió pedig jeles, sőt szükséges tulajdonság ugyan, midőn a hazáért és a közügyért vívni kell, e törvényhozásnál, hol csendes nyugalom és hideg megfontolás szükséges, az exaltatio nem mindenkor célirányos.” (…) (1835. augusztus)

„…Mikor sérelmeinket kívánjuk orvosolni, akkor törvényeink igazságát és nem kegyelmet követelünk. (…) Azt mondják a kúria védelmére, hogy a jelen esetben a szokást követte, s felolvastatott azon törvény, mely a szokásnak törvényt rontó erőt tulajdonít; de figyelmezzünk, azt mondja azon törvény, hogy e szokásnak nyilvánosnak és köztudatúnak kell lenni. De vajjon nyilvános volt-e a kúria által követett rendszer? vajjon nem titkos parancsok által hozatott-e be, s volt-e ezekről a nemzetnek tudomása? Kérdem, hogy a t. rendeknek csak egy harmada is, mielőtt a kérdéses ítéleteket olvasta, tudta volna-e ezen bírói eljárást előre megjövendölni? De magokra az ítélő bírákra hivatkozom, magok is tudták-e ezt? Nemde, előbb kénytelenek voltak azon felső titkos rendeléseket elővenni, hogy azokból az eljárási rendszert megtudhassák?… Lehet-e ily titkos procedúrát szokásnak mondani?” (…) (1839. július)

„…Ha én bíró volnék s oly ügyben kellene ítélnem, melyre nézve a vélemény az országban több részre oszlik, sőt melynél a közvélemény hajlandó e szenvedőt pártolni, s ügyét igazságosnak tartani, én azonban mint bíró a pörbeli irományokból látnám, hogy ő valódi büntetést érdemel, s ennek következtében méltán gyaníthatnám, hogy talán a jól föl nem világosított közvélemény megróna, hogy igazságtalanul ítéltem: ily esetben mi volna az én legitimatióm? Az, hogy ezen pör az egész világ előtt tudva legyen, hogy nyilvánosságra hozassék, mert csak így igazoltatnék az általam hozott ítélet. De a kir. kúria nem így tett, hanem megfordítva cselekedett: terhelő körülménynek vette azt, hogy Wesselényi báró pörét a megyékkel közleni merte, s a kúria rettegett, hogy azok lássák, miben van a

dolog. Itt ismét az emberi indulatok természete azt mutatja, hogy a mely ember a világosságtól retteg, s azt kerüli, gyanússá szokott válni. Ne nekünk tulajdonítsa tehát a kúria, hanem ítélete azon pontjának, ha az országban igen sokan azt fogják mondani: azon bíró, ki fél, hogy a pör körülményeit mások is tudják, nem igen bízik ítéletének igazságában, s így maga fölött mondta ki az ítéletet.” (…) (1839. október)

1840 – egy pillanatra: a nemzet élén

Széchenyi már 1836-ban úgy látta, „Thiers Revolutionját” olvasva, hogy „ott *is* hiányoztak a vezetők”. Ami ugyan *ott*, tehát a nagy forradalom Franciaországában nem volt igaz, de Magyarországra kétségtelenül állt a felismerés: az ellenzéknek nincs igazi feje. 1836 után ez a helyzet pár év alatt megváltozott, s éppen Széchenyi döbbent rá elsőnek, hogy Deák Ferenc hivatott a vezető szerepre.

Deáknak ezt a szinte észrevétlen kiemelkedését, diétai szónoklatain és a szólásszabadságért vívott eszmei-politikai harcán túl, mindenekelőtt az a gyakorlati államférfiúi talentum biztosította, amely Kossuthék kiszabadításában oly fényesen mutatkozott meg. Deák taktikája kicsiben mintegy előzetes vázlat az 1867-es kiegyezéshez.

1840-ben is (éppúgy, mint 67 előtt) csalhatatlan érzékkel ismerte fel, hogy a monarchia nemzetközileg szorongatott helyzetbe került a fenyegető keleti háború miatt, s Deák nem félt kihasználni a helyzetet. Az 1839-re összehívott új országgyűlésben élére állította a sérelmi kérdést, s ezzel többséget tömörített alaptétele mögé, mely szerint „a nemzet igazságot s nem kegyelmet óhajt”. Az uralkodó által követelt adózási és újoncozási törvény elfogadását a szólásszabadságon esett sérelem jóvátételétől tette függővé, de mint 67-ben is, az alapelv makacs védelmezését bizonyos hajlékonysággal tudta egyeztetni.

Metternichék egyáltalán nem akarták elengedni a foglyokat, kivált Kossuthot, az udvar más körei kegyelemre hajlottak, s Deákkal folytatott tárgyalása után József nádor ki is eszközölte a kegyelmi kéziratot. Deák ekkor, újból a nádor elé citáltatva, megismételte, hogy a király kegyelmi

jogát nem ismerhetik el olyan ügyben, amelynek törvényességét nem fogadják el. A nádor latinul ilyesmit felelt:

– Én öreg ember vagyok, többet nem tehetek. Tekintetes urak, ez az ügy holt emberré tesz engem.

Deák némi töprengés után megtalálta a kompromisszum útját. Azt tanácsolta a nádornak, tegye félre a királyi leiratot, mégpedig „örökre”, az országgyűlés előtt élőszóval csak a tartalmát ismertesse, s szót sem ejtve a kegyelemről, jelentse be a foglyok szabadon bocsátását.

Így is történt. Az ellenzék elveit nem adta fel, de a foglyok is kiszabadultak. A nyomaték kedvéért Deák nyíltan is felszólította a diétát, hogy mondja ki: *„Noha sérelmeink tettleges következései meg vannak szüntetve, ők elveiktől ezután sem állhatnak el.”* A rendek lelkesen tapsoltak, s mindenki győzelemnek érezte a nehezen kiverekedett alkut.

Mert alku volt, kétségtelenül, nem egyértelmű és egyoldalú diadal, de a kiszabadult politikai foglyok is – a börtönben megőrült szegény Lovassy kivételével – megérthették, szenvedéseiket Deák taktikája segített lényegesen megrövidíteni.

A kiszabadítottak fáklyás zenében részesültek, Deák pedig, az országgyűlés végén a főrendi és az alsótábla, valamint az országgyűlési ifjúság részéről emlékkönyvet kapott. A zöld zománcú, tölgykoszorúval és az örök életet ábrázoló aranykígyóval díszített, vörös bársonyba kötött könyv emlékiratot tartalmazott, mely kimondta, hogy „a törvényhozás hajóját szikla és örvény között” az „óhajtott révbe” Deák vezérelte!

„Tisztelőid mindnyáját egy rövid szó fejezi ki – ez: *Nemzet…*” hangzik az ünnepélyes befejezés, amelyet 1000 aláírás szentesít. Az első helyen Széchenyi Istváné…

Széchenyi a diéta alatt mindvégig sűrűn érintkezett Deákkal, s noha „merevnek” tartotta álláspontját, felmérte azt is, hogy nagy győzelmével Deák lett az ellenzék s ezzel a nemzet hivatott vezére.

Mindenki így látta ekkor. A kormány, szokása szerint, megpróbálta magas állások ígérgetésével megnyerni, Deák természetesen nem volt megvehető. Széchenyi a „juste milieu”, a középpárt megteremtésére és vezérlésére szerette volna rábírni, Kossuth a frissen megindított *Pesti Hírlap* szerzői közé kapacitálta – Deák egy történelmi pillanatra a nemzet hatalom nélküli szellemi hatalmává lett.

Ellenségei, irigyei természetesen neki is voltak, az ellenzéken belül is. De sem Széchenyi, sem később Kossuth nem tudott úgy „kollektíven" gondolkodni, hogy ezt a modern szólást használjuk, mint Deák. Odaadóan fagylaltozva a cukrászdában, elefántcsontfejű, vastag botjával sétálgatva reggelenként a pozsonyi ligetben, illatos szivarjából pöfékelve a szalonokban, mindenhol mindenkit meghallgatott, egy-egy adomával megvilágította a történések színét és fonákját, s miközben megváltoztatta társainak gondolkodását, gondja volt rá, hogy önérzetükben a lehető legkevésbé bántsa őket – ez a magányos agglegény a reformkor vezetői között a lehető legtársasabb lény, a leginkább közösségi vezető volt.

Az egyéniség történelmi szerepének és az objektivitásnak sajátos felfogásáról tanúskodnak mindazok a tegnapi és mai értekezések, amelyek a reformkort tárgyalva nagyvonalúan mellőzik azt a tényt, hogy az 1840-es évek elején Deák Ferenc volt a liberális nemesség legnépszerűbb vezetője.

De ily rövid dolgozatban a polémiát is kurtára illik fogni, s ezért inkább azt érdemes megvizsgálnunk, hogy ilyen óriási tekintély ellenére hogyan és miért csökkent Deák befolyása fokozatosan, kivált 1843 után egészen 1849-ig.

Az alapvető ok valószínűen az volt, hogy az osztályküzdelmek irányzata a kiéleződés felé mutatott, s ez természetesen nem kedvezett Deáknak, a kiegyenlítés, a közvetítés emberének. Benne erőteljes politikai logika munkált, de nyugodt, építő, kombinatív hajlamú szellem volt. A történelem szükséglete viszont a szenvedélyes, izgató, robbantó erőt igényelte – a kor Kossuth felemelkedésének kedvezett.

Több jel mutat arra, hogy Deák, az önismeretnek e pályán ritka adományával, korán megsejtette, majd határozottan tudatosította magában e különbséget. A *Pesti Hírlap* körül felizzott politikai vitában nyomatékkal nyíltan is Kossuth oldalára állt, miután előzőleg hiába agitálta őt Széchenyi a maga igaza mellé. Pár nappal a *Kelet népe* megjelenése után Kossuth sietett is vezércikkében közzétenni Deáknak egy levelét, mely helyeselte, hogy „a hírlapok izgatása csak szabad tért nyitott a szabad vitatásoknak".

Széchenyinek adott válaszában Deák ugyanezt kimerítő részletességgel indokolta, majd Wesselényinek is ilyen szellemben nyilatkozott. Ha korábbi országgyűlési agitációja meggyorsította Kossuth kiszabadulását, ez az állásfoglalása Széchenyi támadásakor, tehát a

legkritikusabb pillanatban, a döntő segítséget nyújtotta az ellenzék *leendő* vezérének.

Deák Ferenc Wesselényi Miklóshoz, 1841. október 12.

„…Osztom nézetidet a »Kelet népe« fölött, s lelkemből merítéd különösen azon megjegyzést, hogy ha Széchenyinek állítása szerint annyi forradalmi anyag van Magyarországban öszvehalmozva, hogy egy hírlapnak megelőző vizsgálaton is keresztül ment sorai képesek a francia forradalomhoz hasonló zendülést rövid időn támasztani: akkor a kormány, midőn a közelébb lefolyt időkben erőszakhoz nyúlt s terrorizmussal akart kormányozni, legalább politice menthető, mert a szabad szónak hatalmas befolyása ennyi gyúladható szerek közé a zendülésnek szikráját szórva, még veszedelmesebb volt, már csak azért is, minthogy azt megelőző vizsgálat alá vonni nem lehetett, a mit egyesek közhelyen nyilván szólottak; egy szóval: Széchenyi akaratlanul apológiát írt az ellenünk használt terrorizmusra…

…Még a tél derekán, midőn Széchenyi a »Hírlap« ellen nyilván fellépni készült, írt nekem is Pulszky által, elmondotta nézeteit s aggodalmát, melyet benne a »Hírlap«-nak modorja, egyedül modorja támasztott, s kérdezte véleményemet: én válaszoltam részletesen és igen kiereszkedve; elmondám, hogy a »Hírlap«-nak még modorjában sem látok aggodalomra legkisebb okot, s kértem buzgón és ismételve, ne írjon a »Hírlap« ellen, vagy legalább ne írjon úgy, mint írni készül, írjon inkább jobb és jelesebb cikkeket a »Hírlap«-ban magában, ha azok, mik ott megjelentek, kedvére nincsenek; ne törje el a kárhoztatás pálcáját azon »Hírlap« fölött, melynek elveit maga is osztja, s mely még alig egy pár hónapos, ne rontsa Kossuthnak nyilvános állását és magáét csupán a különböző modor miatt, s gondoljon arra, hogy az ő ereje és Kossuthé egymás mellett munkálódhatik a hon közjavára, s a haza látja kárát, ha e két erő személyes keserűségekben egymás ellen küzdve, egymást emészti fel. Írtam sokat, igen sokat, szívem legbelsőbb érzetéből, nyíltan s tartózkodás nélkül, – de válaszúl a kinyomtatott munkát küldötte meg

nékem Széchenyi, szívében, úgy hiszem, engem is azok közé sorozva, kik megölik a haza szabadságát s iszonyú zendülést, véres forradalmat hoznak a békés polgárokra csupán modor által…”

Az adott szó embere

Széchenyinek csakugyan fájt, hogy Deák az „izgató” mellé állt. De ekkor még nem adta fel a reményt, hogy előretolt bástyájának kiszemelt emberét, akiben kétségtelenül megérezte a közvetítői alkatot, egy középpárt megteremtésére ösztönözheti. Amikor a büntetőtörvény kidolgozására létrehozott bizottság tagjaként Deáknak Pestre kellett telepednie, Széchenyi ismételten felkereste, s agitálta őt – teljesen siker nélkül. A nemzetiségek körül kitört politikai viszályban Zala dísze nem kevésbé tüzes magyarnak mutatkozott, mint Kossuth, és újra szembefordult Széchenyivel. Sőt később a védegyleti vitában is egy nyilvános beszéddel adott alkalmat arra, hogy a radikalizmustól egyre inkább rettegő gróf Kossuth mellett most már őt is célba vegye.

Mindez azonban nem elégítette ki Kossuthot, aki azt óhajtotta, hogy Deák a *Pesti Hírlap* publicistájaként rendszeresen álljon ki az ő radikális vonala mellett. Deák arra hivatkozott, hogy nem kíván publicisztikai téren működni, de az az igazság, hogy főleg a viszály élezését nem kívánta. Minden lényeges ügyben védte a kossuthi politikát, s egyre keserűbben vádolta az *„önmagával egyenetlen”* Széchenyi *„mesterkélt szerénységét és óriási büszkeségét”*, de még mindig az ellenzék *„egységének”* helyreállítására törekedett. Alkatánál és meggyőződésénél fogva nemigen fogadhatta el, hogy vannak pillanatok a történelemben, amelyek egy viszonylag közös érdekű táboron belül is az elvek könyörtelen és nyílt tisztázását követelik meg.

Egységet akart akkor, amikor a viszály volt szükségszerűség, hiszen csak a széthúzás után lehetett egy új, minden korábbinál radikálisabb egység alapjait lerakni, amely majd Márciushoz fog vezetni, s egy pillanatra ismét közös táborba sorakoztatja a reformkor minden számottevő vezetőjét.

Két verekedő között elvben meg lehetett volna persze az esélye arra, hogy csakugyan harmadik pártot hozzon létre. Nem feladatunk a találgatás, de minden bizonnyal akadtak volna követői, mert Széchenyi a harc hevében egyre közelebb sodródott az udvarhoz (majd hivatalt is vállalt), míg Kossuth politikájában egyre több jel mutatta a „törvényes” reformokon túlmutató szándékokat. Egy mérsékelt reformpárt tehát tudott volna híveket toborozni. Deák azonban, akár mert érezte Kossuth lenyűgöző hódításának elkerülhetetlenségét, akár mert önmagában nem érzett kellő erőt a küzdelemre, növekvő keserűséggel figyelve az ellentétek dühödt összecsapását, megmaradt a radikálisabb liberalizmus csendes támogatójának szerepében.

Így viszont befolyásának az adott viszonyok között törvényszerűen csökkennie kellett. Csalódásait azután az 1843-as országgyűlés körüli korteSküzdelmek váratlan elfajulása az elkeseredésig és teljes visszavonulásig fokozták.

Az történt, hogy az új diétára készülve, Deák fogadalmat tett: követséget csak úgy vállal, ha megyéje elfogadja az úgynevezett házi adót (amely jó bevezetésül ígérkezett az általános adókötelezettség kimondásához). A házi adó azonban megbukott Zalában, és magával rántotta Deákot is.

Általában azt tartják, hogy a maradi bocskoros nemesség szavaztatta le ezt a csekély adózási kötelezettséget. Jelentéktelen s ezért még megnevezésre sem érdemes főkolomposának vezérlete alatt csakugyan ez a szánalmas had szállta meg a megyeházát, s egy részük még randalírozott és gyilkolt is Kehidán, de a háttérben a hatóságok és az egyházi körök bujtogattak Deák ellen, akit – életében először – alig engedtek szóhoz szűkebb pátriájában.

A házi adó bukása után Deák adott szavának megtartására kényszerült – s nem vállalt követséget az új országgyűlésre. A reakciós bocskorosok véres tüntetésének hatása alatt természetesen még jobban megmakacsolta magát, s amikor a fővárosi ellenzékiek azt akarták, hogy választassa meg magát Pest megyében, ez elől is határozottan elzárkózott. Gróf Ráday Gedeon és Szentkirályi Móricz, akit már megválasztottak, versengve hiába ajánlotta fel lemondását Deák javára.

Ezt a makacsságot már az ellenzék is sokallta. Kossuth egy Wesselényihez intézett levelében az adott szó megtartásának ilyen

kötelezettségét nem ismerve el, azt az elvet állította fel, hogy amikor a köz dolgáról van szó, „az embernek háttérbe kell állni a polgár előtt”. Különben is, írta, „a politikai élet olyan, mint a folyó, nem szenved maga előtt űrt; hanem betölti azt, ha egyébbel nem, sárral”. A „most nélkülözhetetlen” Deák távolmaradását a diétától s ezzel a politikától „kimondhatatlan szerencsétlenségnek” ítélte.

Mit mondjunk Deák magatartásáról? Korholjuk, amiért adott szavához ragaszkodva, jellemének tisztaságát féltve az ellenzéket gyengítette? Vagy méltassuk inkább azt a politikust, aki nem hitt az általános emberi erkölcs és a közéleti morál szétválaszthatóságában?

Mindenképpen megkésett moralizálások helyett próbáljuk megérteni indokait. Az adott szó súlya csakugyan ránehezedett, s akár nemesemberi önérzetből, akár politikai számításból is (mert az erkölcsöt politikai tőkének tekintve), Deáknak volt oka, hogy kitartson szava mellett. De *máskor* oly leleményesen tudott áthidaló megoldásokat találni, amelyek „elvfeladás nélkül” hasznos alkukra vezették, ha most elutasított minden ilyen kísérletet, akkor ezt csak morális szempontokkal aligha magyarázhatjuk. Igen valószínű, hogy a politikai ellentétek általános kiéleződése, s ezen belül a bocskorosoknak váratlan és megdöbbentő véres felsorakozása azt a meggyőződést erősítette benne, hogy a politika immár az ő számára nem rokonszenves tereppé fajult.

Meggyőződését csak erősíthette, hogy Zala haladó nemesei – az ellenzék országos nyomásának hatása alatt is – végül mégiscsak megválasztatták Deákot. De hogyan? *„A Magyarországban oly igen elterjedt s oly méltán kárhoztatott korteskedésnek szokott mesterkedéseivel, csábításokkal, vesztegetéssel, pénzzel, borral, földnek, fának ígérésével s néhol talán fenyegetésekkel is”* – miként maga Deák írta Klauzál Gábornak. A választások után tömegverekedések zajlottak le, embereket vertek agyon, a katonaságnak is be kellett avatkoznia.

A zalai haladó nemesek döbbenten vették tudomásul, hogy Deák nem óhajtja leszüretelni az így kivívott győzelem gyümölcsét. A megye korábban legnépszerűbb emberét most mindenünnen támadták – továbbra is gyűlölték a „nem adózók”, s *polgári vétek* elkövetésével vádolták az ellenzékiek.

De hiába volt minden, Deák kitartott elvei mellett. Az 1843-as országgyűlés nélküle nyílt meg. „Izraelben zavarodás van – írta Kossuth

Wesselényinek. – Nagynak képzelém a hiányt, melyet Deák itt nem léte okoz; de ilyennek, minőnek tapasztalom, mégsem képzelém.”

Később Zala haladó nemesei megbékültek Deák iránt. Bizalmas emberei révén egy-egy vitában az országgyűlésen is éreztette befolyását Zala exkövete. A védegyleti harcban és más ügyekben továbbra is támogatta Kossuthot, amíg 1845 végétől egyre erősbödő „idegbaja” miatt majdnem teljesen visszavonult a közügyektől.

1847 nyarán, Petőfi nevezetes magyarországi utazásai idején Deák is útnak indult, megfordult Németországban és Svájcban, kezeltette is magát, egészségi állapota javult. De az év végén, az új országgyűlésre sem vállalt követséget.

Mindez feljogosít bennünket arra, hogy ezt a homályos „idegbajt” ne egyszerűen a fenti politikai csalódások termékének, hanem némileg fedőnevének tekintsük.

Hogy a forradalmat megelőző fél évtized politikai küzdelmeiben Deák milyen érzésekkel vett részt, ő maga jellemezte legjobban egy igen hosszú levelében, amelyből itt sajnos csak néhány részletet közölhetünk.

Deák Ferenc Kossuth Lajoshoz, 1844 novemberében

„…Tudod-e, hogy azon barátság, mely közöttünk létez, sokkal, igen sokkal több, mint csupán polgári érzelmünk rokonsága? Tudod-e, hogy ezen barátság kétkedés tárgya soha nem lehet… …Égi tűz az, mely keblünkben ég, tisztán, állandóúl és változatlanúl, világít, melegít, éltet, mint a nap sugara, de el nem nyugszik, mint a nap, felhők nem borítják, és fogyatkozást nem szenved. Miért legyen tehát a kétkedésnek még csak árnyéka is közöttünk?…

…A védegylet nagyszerű eszme, oly nagyszerű, hogy az alatt a magyar jellem, félek, öszveroskad. Sokat fontolgatám magamban e dolgot, s kettő volt észrevételem. Egyik az: hogy nem lett volna-e jobb a dolog megindítását az ország gyűlésének berekesztéséig halasztani, nehogy az ország gyűlésének végnapjaiban kiadott királyi válaszoknak nem kedvező

tartalmát sokan éppen a védegylet korábbi megindításának tulajdonítsák; vagy talán az némi befolyással is legyen ezen királyi válaszok rossz tartalmára. – Másik észrevételem az: hogy nem lett volna-e célszerűbb a védegyletet most kezdetben csak némely cikkekre szorítani, melyek tudniillik vagy azért, mert nálunk is nem sokára előállíthatók, vagy azért, mert nélkülözhetők, elsőbbséget érdemlettek volna. Így legalább nem zúdítottunk volna egyszerre minden külföldi érdeket magunk ellen, a kivihetőség könnyebb lett volna, s a szószegés ritkább; pedig épen a szószegésre nem kell igen szoktatni a magyart, úgy is nagy hajlama van reá…

…Azonban, Ti barátim, a magyar körülményeket jobban ismeritek, mint én, ki már egy év óta nem láttam Pestet naponként növekedő anyagi s szellemi erejében; nem láttam az ország gyűlését, mely annyi jót és jelest meleg lelkesedéssel felfogott; Ti, kik ott laktok, s ott fordultok meg naponként, hol a nemzet szíve ver; Ti, kik bizonyosan megfontoltatok minden legkisebb körülményt, meleg érzéssel, de hideg számolással; Ti jónak láttátok a dolgot most, és ily terjedelemben megindítani, s én el nem szakadok Tőletek. Volnának bár még fontosabb kétségeim, mint a melyeket megemlíték, volnék bár arrúl meggyőződve, hogy a dolgot más úton jobban, célszerűbben lehetett volna megindítani, most, midőn már az első lépés megtörtént, azt hanyagság, hidegség, vagy különcködés által elejteni, vagy csökkenteni: bűnnek tartanám a haza ellen. Nálam a pesszimizmus a hanyagságnak sem oka, sem ürügye: tudok én küzdeni remény nélkül is…”

1848 – a forradalom minisztere

Csakugyan remény nélkül is lehet küzdeni, de úgy látszik, mégsem igazán. A forradalmat közvetlenül megelőző években Deák egyetlen érdemleges tette az, hogy ő önti végleges formába az ellenzék egyesítést célzó *Nyilatkozat*-át. (A magyar nemesi liberalizmusnak ezt az alapokmányát a történeti irodalom gyakran idézi, ám legtöbbször Deák szerkesztői érdemeinek nyugtázása nélkül…) De csak pár hetekre hajlandó Pestre menni, *„a nemzet gyáva jellemtelensége”*, a kormány mellé csatlakozó ellenzékiek behódolása miatt semmi bizodalma nincs a jövőben.

Így aztán hiába választották meg 1847 októberében, az új országgyűlésre sem fogadta el a követséget. Amikor azonban az európai forradalmak sodrában Magyarország is megmozdult, Batthyány Lajos személyes kérésével szemben és a közvélemény nyomása alatt már nem lehetett sem a betegségre, sem a reménytelenségre hivatkozni. Egy javára lemondott követ helyébe csak március 22-én választották meg követnek Zalában, de Deák 20-án már Pozsonyban volt. Épp jókor érkezett ahhoz, hogy – hosszas kapacitáltatás után – elfogadhassa az igazságügyi tárcát a felelős magyar minisztériumban.

Az első forradalmi napok lázas izgalmában kimondták az úrbéri terhek megszüntetését és a közteherviselést; a nádor most igyekezett Deákot arra rávenni, hogy járjon közbe a „hevenyészett” törvények „javítása” érdekében. Deák azonban tudta, hogy a már kihirdetett törvények akárcsak részleges visszavonása is parasztháborút robbanthatna ki, s ezért a sietést sem helyesnek, sem szükségesnek nem ítélve ugyan, de határozottan a márciusi törvények mellett foglalt állást.

Még a forradalom előtt történt – Pulszky Ferenc tanúsága szerint –, hogy Deák korholta a leendő márciusi ifjakat, akik Lamartine-nak *A girondiak története* című könyvéből szerepeket választottak ki maguknak, pedig ez veszedelmes mű, „mert sem nem történelem, sem nem regény”. Most március után mások neki is találtak szerepet, s azt várták tőle, hogy Mirabeau módjára próbálja lefékezni a forradalom rohanását. Nem kevesen reménykedtek abban, hogy kiveszi Kossuth kezéből a vezetést, vagy legalábbis erős mérséklő nyomást fog gyakorolni rá.

Deák azonban nem hallgatott e kétes tanácsokra. A radikálisabb megnyilvánulásokkal és javaslatokkal szemben olykor-olykor fellépett, de egyre többször csak hallgatott, s kivált Kossuth ellenében tartóztatta magát mindenféle nyílt bírálattól. Kossuth hívei ettől függetlenül természetesen (és joggal) túlzottan mérsékeltnek találták Deákot, a saját hívei pedig azért bírálták, mert nem hatott elég mérséklőn, így azután – akárcsak a negyvenes évek közepén – ismét fokozatosan csökkenni kezdett befolyása.

Ő maga a rá jellemző önismerettel és tárgyilagossággal higgadtan felmérte helyzetét, s igen tudatosan cselekedett vagy – legtöbbször – nem cselekedett. Taktikáját szokása szerint egy példázattal fogalmazta meg, amely több változatban is fennmaradt; azért idézzük az alábbit, mert olyan emlékezőtől származik, aki szintén Kossuth elleni fellépést várt Deáktól.

Gróf Pálffy János emlékirataiból

„… a későbbi események fejlődése, a Kossuth népszerűségének fogyatkozása, s a képviselőház ébredezése letárgiájából, valószínűvé teszik, hogy Deáknak még talán Batthyány nélkül is sikerült volna a forradalmat, öszveköttetésben Görgeyvel, minden azelőtti magyar fölkelések végéhez terelni, békekötés által végezni. Már pedig minden, még oly kedvezőtlen béke is jobb, s a nemzethez illőbb lett volna, mint föltétlen megadás, annyi tömérdek véráldozattal kíséretében…

…Befejezésül egy adomát mondok el, melyet Kazinczy Gábor közlött velem. 1848-ban, mikor még nem lett volna késő segíteni a bajon, Kazinczy Deákkal beszélgetve, mondta néki, hogy tegyenek valamit, ne engedjék, hogy Kossuth egészen magához ragadja a hatalmat, hanem fogják meg ők is a gyeplőt. Erre Deák, az anekdoták nagymestere, szokása szerint egy adomával felelt: »Egyszer – úgy szólott – egy ismerősömmel, kocsikázni mentem. Lovai nagyon szilajok voltak, ugrándoztak jobbra-balra s meg-megragadták a kocsit. Egy veszélyes helyen, félve a feldőléstől, magam is hozzákaptam a gyeplőhöz. Ekkor ismerősöm azt mondta: Ha csak én tartom a gyeplőt, lehet hogy fel nem dőlünk, de ha ketten akarjuk azt tartani, úgy bizonyosan felborulunk.« – Voltak, kik ezen elmés adomáját Deáknak nagyon bámulták. Én pedig erre azt mondom, hogy nem is az lett volna feladata Deáknak s társainak, hogy együtt tartsák a gyeplőt Kossuthtal; vagy hogy abba bele-bele kapkodjanak, hanem az, hogy kivegyék kezéből, mint ki szokás azt venni a rossz kocsiséból, hogy a szekérben ülők biztosan juthassanak célhoz.”

Rebellis – szolidaritásból

Olyan politikai tapasztalattal és ítélőképességgel, mint amilyen Deákot jellemezte, tisztán kellett látnia, hogy a nemzet ügye milyen kibogozhatatlanul bonyolódik össze. Átélte ugyanazokat a belső

küzdelmeket, mint Széchenyi és Eötvös, napról napra keserűbben érzékelve, hogy az egyik párt *„az alkotmányos szabadság és nemzetiség”* (azaz függetlenség) ellen tör, s a másikat ezzel egyre inkább *„forradalmi térre”* löki, ami viszont újra csak ürügyet ad a haza ellenségeinek – és így tovább: *hibás kört* látott, bárhonnan nézte az eseményeket.

És mégis, *elvi ellentétben* Széchenyivel és Eötvössel, nem fordított hátat a forradalomnak még akkor sem, amikor személyileg Kossuthtal egyre rosszabb viszonyba sodródott. A forradalmat mint *malum necessarium*-ot, szükséges rosszat fogadta el – a fenyegető udvari reakció ellenében. A kritikus szeptemberi napokban, Eötvös és Széchenyi – mondjuk így – távozása után is a bécsi kormány ellenforradalmi emlékiratával szemben, a reakció ellen foglalt állást. Egyre csendesebb nemzetgyűlési jelenléte – talán nem fölösleges hangsúlyozni – ténylegesen a forradalom vállalását jelentette.

Ezért joggal érte a megtiszteltetés, hogy a Pestről Debrecenbe készülő nemzetgyűlés békeküldöttségének tagjaként őt is a közeledő ellenség elé küldje Kossuth, Windischgrätz azonban, mint ismeretes, „rebellisekkel” nem volt hajlandó tárgyalni.

Az osztrák hadvezér, nem sokkal a bécsi felkelés leverése után, olyan pöffeszkedőn viselkedett, mintha Napóleont is ő verte volna meg, s *unbedingte Unterwerfung*-ot, feltétel nélküli megadást követelt. Batthyányt nem is fogadta, de a többieknek megengedte, hogy jelentést írjanak küldetésük teljesítéséről. (A jelentést Deák fogalmazta meg.) Azután ebédre is méltóztatott meghívni a lázadók delegátusait.

Eltérően Görgeytől, aki alig fél esztendővel később, a feltétel nélküli megadás után kész volt hangulatos lakomán tósztozni Rüdigerrel, Deák elutasította a meghívást. A magyar huszárokat, kik küldötteinket Bicskére kísérték, az ellenség átállásra csábította, Windischgrätz Budára tette át főhadiszállását, Deák „szabadon” távozhatott…

Debrecenből semmi hír nem érkezett, Pesten Windischgrätz letartóztatta Batthyányt, Deáknak csak azzal a feltétellel volt hajlandó útlevelet adatni Debrecenbe, ha becsületszavát adja, hogy Kossuthot és a nemzetgyűlést feltétlen megadásra bírja. Deák persze Pesten maradt. „Volt eszem – mondogatta később –, hogy senkit se beszéljek reá, hogy akasztassa fel magát.” Hozzátehetjük – olyan csodára még Deák sem lett

volna képes, hogy az ellenállást szervező Kossuthot feltétel nélküli megadásra bírja.

Közben a debreceni nemzetgyűlés megsemmisítette az igazolatlanul távol levő képviselők mandátumát – Deák és Batthyány hiányzását azonban igazoltnak tekintették.

Március elején tették közzé Ausztriában az új birodalmi alkotmányt. A magyar „tartomány” az egységes birodalom része lett – egyelőre csak papíron, tekintve, hogy Bem még győztesen verekedett Erdélyben, s honvédeink a Duna–Tisza közén a diadalmas tavaszi hadjáratra készülődtek. A márciusi alkotmány azonban szükségszerűen vonta maga után az áprilisi magyar függetlenségi nyilatkozatot.

Deák tudta, hogy április 14-e után többé semmiféle megbékélésre sor nem kerülhet, de hiteles adatok szerint ekkor sem értett egyet azokkal, akik Kossuth ellen szervezkedtek. Végignézte még a kormányzó fényes pesti bevonulását, s azután Kehidára ment. Akár azért, mert nem véve ki részét a győzelem megszervezéséből, az ünnepben sem akart osztozni, akár inkább azért, mert nem bízott a diadal tartósságában.

Világos híre Kehidán érte el. A forradalom véget ért, s ezzel befejeződött Deák szolidaritásból vállalt rebellisi pályája is.

Megróhatjuk-e a súlyemelőt, amiért gyengén sprintel, és egyáltalán nem tud magasat ugrani? Megróhatjuk, de sok értelme nincsen az ilyen bírálgatásnak.

Ha egy forradalmár, aki forradalomra készült, csődöt mond egy forradalomban, értelmetlenül kockáztat vagy gyáván meghátrál, netán az ellenséghez pártol, joggal hívja ki maga ellen ítéletünket. De ha egy liberális reformer, aki alkatánál és meggyőződésénél fogva ellensége a „törvénytelen” eszközöknek, s kénytelen-kelletlen, a nemzet érdekében, mégis igyekszik kitartani a forradalom mellett, mint Deák igyekezett, akkor megfelelt a vele szembeszegezhető követelményeknek, dezertőrnek nem nevezhető.

Mindez egyébként legkevésbé erkölcsi szempontból fontos számunkra. A későbbi fejlemények miatt válik mindez döntő jelentőségűvé. Azzal, hogy Deák vállalta 48-at, s még 49-cel szemben sem bontott zászlót, megőrizte a lehetőségét annak, hogy a továbbra is polgári átalakulást és nemzeti függetlenséget óhajtó nemesi, polgári, sőt részben

népi tömegek változatlanul bizalmat táplálhassanak iránta. Azzal viszont, hogy a forradalom radikalizálódásának szakaszában csupán a csendes támogató, majd szemlélő pozíciójába vonult, egy későbbi szakaszban tárgyalóképessé tette magát a győztesek szemében is.

Így pusztán tisztességes magatartással olyan helyzetbe került Deák nem sokkal a nagy bukás után, amit a legravaszabb törtető álnoksággal és cselszövéssel sem tudott volna magának megszerezni. Deáknak módja nyílt arra, hogy a XIX. század egyetlen olyan sikeres magyar államférfiúja legyen, aki erkölcsi feddhetetlenségét mindvégig megőrizte.

Hazai emigrációban

A XX. század ellenforradalmi és egyéb tömegirtásaihoz képest akár kis méretűnek is lehetne találni a győztesek által gyakorolt terrort, a végrehajtott halálos ítéleteknek százat alig meghaladó számával. De egy rémuralom kiszolgáltatott áldozatai nem gondolhatnak arra, hogy más korokban még kegyetlenebb megtorlások voltak vagy lesznek – a nemzet teljes apátiában élte át a Világos utáni hónapokat, mindaddig, amíg Haynau leváltása után a terror mintegy „normalizálódott”.

Deáknak is meg kellett jelennie a pécsi hadbíróság előtt, mivel azonban a lázadók debreceni „conventjében” nem vett részt, 1850 májusában megszüntették ellene a vizsgálatot.

Még nem volt kezében az igazoló papír, amikor Schmerling, „az új Ausztria” igazságügyminisztere Bécsbe értekezletet hívott össze a magyar magánjog tárgyában, s erre Deák is meghívást kapott.

A még fenyegető eljárás nyomása alatt kapta tehát Deák azt a lehetőséget, hogy a győztes ellenforradalom megszilárdításából kivegye részét. „Franz Deák” német nyelvű válasza diplomatikus, sőt udvarias *formában,* de *tartalmában* a leghatározottabban utasította vissza, hogy *„a közelmúlt idők gyászos eseményei után oly állapotok között, melyek még jelenleg is uralkodnak”* nyilvános ügyekben közreműködhessen…

Nem egy példát lehetne idéznünk arra, hogy az elmúlt száz év során kisebb-nagyobb ügyekben hányan hivatkoztak Deákra, amikor egy-egy

frissen kapott történelmi pofon után azon melegében „kiegyezésre" nyújtották jobbjukat… Összetévesztve a kiegyezést a gyáva behódolással.

Deák azonban a Bach-rendszer gyászos éveiben teljes szolidaritást vállalt levert nemzetével, s magatartásával mintegy példát adott a néma ellenállásra.

Amilyen tanácstalan volt gyakran a forradalom alatt, olyan magabiztosságot mutatott a bukás után. Nem mintha nem sújtotta volna le őt is a vereség, vagy mintha mindenben tisztán látott volna. Belső gyötrődései ellenére mutatott szilárdságot, mert minden tisztességes ember ezt várta tőle. „Küzdeni remény nélkül" – ez a jelszó a forradalmat érlelő fejlődésben passzivitásra kárhoztatta, de 49 után, amikor a passzivitás kényszerűséggé lett, a reménytelenségben is kitartást példázó magatartás előrevivő tényezővé vált.

Kossuth és a haladó vezetők többsége emigrált, a tekintélyes konzervatívok utálták ugyan a Bach-rendszert, de érdekeik az udvarhoz kötötték őket, különben sem vállalhatták 48 örökségét, valamiféle „negyvenhetes" alapon a forradalom előtti állapotok visszaállítására törekedtek; Széchenyi Döblingbe zárta magát, s noha a leghevesebben gyűlölte a diadalmas ellenforradalom rendszerét, helyzete, betegsége s idős kora miatt az ellenállást nem vezethette, Eötvös is túl korán szakított 48-ban a forradalommal ahhoz, hogy az ellenzék most mögéje sorakozhassék fel – egyetlen olyan vezető politikus maradt itthon, aki fokozatosan a jövő emberévé válhatott: Deák Ferenc.

Nincs terünk részletesen ábrázolni, az adatok tömegével megrajzolni azt a folyamatot, amelynek során az egész politizáló nemzet néhány év alatt eljut a felismeréshez: *van* vezetője. Annak a roppant ritka történelmi jelenségnek, hogy egy vezető réteg (s bizonyos fokig az egész nemzet) érdeke és egy vezető ember alkata mintegy eszményi egységbe fonódik, csak legfőbb mozzanatait ragadhatjuk itt meg.

Deák politikai pályájának további alakulása szempontjából fontos lett, hogy 1854-ben Széchenyi Istvánnénak eladta birtokait (mintegy 800 holdról volt szó, 1200 négyszögöles holdban számítva), s Pestre költözött. Az eladási ár egyötöde az adósságok rendezésére ment el, 40 ezer pengőt pedig életjáradékká alakíttatott át Deák – így élete végéig biztosította anyagi függetlenségét.

A nyomasztó gazdasági okok mellett az is befolyásolta döntését, hogy Kehidán túlságosan messzire szorult az ország szellemi központjától, Pesttől, a társaságtól, amelyet ez a magányos férfi tartósan nem tudott nélkülözni.

A fővárosban az *Angol Királyné Szállodá*-ban (a mai Deák Ferenc utcában) vett ki magának két szobát, s itt élt több mint húsz éven át, haláláig. Pontosabban, ősztől tavaszig lakott a szállóban, tavasszal rokonlátogatásra indult, kivált Klára nénjéhez (bátyja, Antal még 1842-ben meghalt), néhány nyarat Balatonfüreden, illetve Marienbadban töltött.

„A hálószoba berendezése volt – olvashatjuk Ferenczinél Deák pesti lakásának leírását –: az ablaknál egy vaságy, egy mozaikdíszű éjjeliszekrény, tükör, előtte kis asztal, az ajtóval szemben bőrpamlag és előtte asztal, egy kényelmes karosszék, melyben lefekvés előtt üldögélt és elmélkedett, egy ruhaszekrény, könyvespolc, mosdó, ruhaállvány.” A másik szobában, a nappaliban több bútor volt, köztük gyalupad, munkaasztal, mintegy ötven szerszámmal, üvegtartóban aranyhal, kis szekrény tele – főleg ajándékba kapott – cabanos szivarral.

Császári rezidenciában, csillogó palotákban laktak azok az emberek, akik az önkényuralmat megszervezték – sok százezres katonaság, zsandár- és hivatalnoksereg szolgálta őket, s politikájuk történelmileg viszonylag rövid idő alatt mégis kénytelen volt igazodni annak a hatalom nélküli férfinak stratégiájához, ki az *Angol Királyné* szállodában látszólag semmiféle nagypolitikát nem űzött, csupán fogadta az ország minden részéből nála tisztelgő nemeseket, polgárokat, értelmiségieket.

Kultikus túlzás volna csak Deák érdemének tekinteni ezt az igazodási folyamatot, amely mindenekelőtt az európai viszonyok módosulását követte, de nem kisebb hiba lebecsülni a csendes helytállás deáki politikájának történelmi jelentőségét.

Magatartásával és megfogalmazott tanácsaival is Deák egyértelműen azt ajánlotta az ország politizáló részének, hogy tegyen meg mindent a *nemzeti* és az *alkotmányos* szellem istápolásáért. Ha ez a szellem ébren marad, *„kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt”*, de ha a népből kihal a lelkesedés ezen a legmagasabb javak iránt, *„sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja vissza”* a szabadságot.

Vörösmarty halálakor példát mutatott arra, hogy a passzív rezisztenciát miként lehet kormánytilalmak ellenére is tettekkel telíteni. Amikor a kormány nem engedte a költő árváinak javára rendezendő nyilvános gyűjtést, Deák mintegy nyolcszáz levelet küldött szét híveihez és tisztelőihez, s pár hónap alatt hatalmas összeg, mintegy százezer forint gyűlt össze.

A *Szózat* költőjének temetése az önkény elleni első nyilvános tüntetéssé vált. Később Kazinczy, Zrínyi, Kisfaludy, Berzsenyi emlékét hasonló szellemben idézték. Mindez persze csupán a közhangulatot jelezhette, az udvar politikáját nem változtathatta meg.

Solferino után

Deák tudta, hogy a „*kedvező pillanatot*" külső eseményeknek kell előidézniük. Tíz esztendővel a magyar forradalom bukása után az első ilyen alkalom el is érkezett.

1859 júniusában a francia–piemonti seregek olyan vereséget mértek Ausztriára, ami tulajdonképpen az egész birodalom összeomlását előidézhette volna, de az érdekelt hatalmak féltek a forradalmi szellem feléledésétől, és III. Napóleon ezért nem sújtotta porig Ferenc Józsefet.

Az osztrák uralkodó előbb menesztette Bachot, azután 1860-ban kibocsátotta az úgynevezett októberi diplomát: „Alkotmányt adott népeinek."

A konzervatív magyar nemesség képviselői, a Zsedényiek, Vayak, Szécsenek ott buzgólkodtak a császár körül, és nagy remények beteljesülését hirdették, Deák azonban s vele az ellenálló ország nem fogadhatta el az októberi diplomát, amely továbbra is egy birodalmi tanács elé utalta volna a legfőbb magyar érdekeket. Az udvar és konzervatív magyar tanácsadóinak gyülekezete úgy vélte, hogy amennyiben Deáknak magas közjogi tisztséget, országbírói állást ajánlanak fel, akkor végképpen le lehet szerelni a rezisztencia szellemét; természetesen rosszul számítottak: Deák nem ellenezte, hogy az októberi diploma által megnyitott területen politikai mozgás induljon meg, sőt némi orientáló kapcsolatot a konzervatívokkal is tartott, de nem volt hajlandó részt venni

az országgyűlést előkészítő esztergomi értekezleten, hiába szólította fel erre egyrészről a helytartó, másrészről a magyar ellenzék egy politikai delegációjának élén Eötvös.

Hajthatatlanságát nemcsak az elvi szigor és az a felismerés diktálta, hogy az udvar egyelőre nem hajlandó érdemi engedményekre. Amilyen mértékben közeledett a cselekvés ideje, a felelősség rá nehezedő súlya alatt Deák egyre inkább habozóvá, olykor tanácstalanná vált.

Kételyeit csak fokozta a váratlan fordulat: őfelsége kihallgatásra hívatta Deákot és Eötvöst. Európa felfigyelt. Engels, aki Marxhoz hasonlóan megkülönböztetett figyelmet szentelt a magyar ügyeknek, már korábban úgy tudta, hogy a két negyvennyolcas exminisztert be akarják léptetni „annak az embernek kormányába, aki a magyarokat Oroszország segítségével letiporta”. Ilyesmiről ugyan nem tárgyalt Deák és Eötvös Ferenc Józseffel, de a fejlemények abban igazolták Engelsnek a véleményét, hogy az osztrák udvar kénytelen lesz „egyik engedményt a másik után tenni”.

Egyelőre azonban Deáknak és Eötvösnek csak arra nyílt módja, hogy Ferenc Józsefet, aki eddig csupán osztrák politikusok és reakciós magyar udvaroncok tanácsait élvezhette, az ellenzéki Magyarország véleményével megismertesse, s jelezze egy lehetséges alku körvonalait. De a kiegyezésre az idő nem érett még meg.

Deák nemcsak a közös osztrák–magyar ügyek kibogozhatatlannak látszó bonyodalmai, hanem a ránehezedő felelősség miatt is tépett hangulatú levélben öntötte ki szívét sógorának: *„Azt írod, az ország reám néz, tőlem vár. Szerencsétlenség az országra is, reám is, ha ez így van; mert a baj súlyosabb, semhogy én vagy más abból megmenthetné a hazát és magam is szívesen mennék azon ember után, ki erre némi valószínűséggel kecsegtető utat tudna mutatni… vulkán fölött ábrándozunk s mulatjuk magunkat rózsa-álmok viruló képeivel.”*

A lírai levél aligha lehet álszerénykedés vagy affektáció terméke. Deák az előbb-utóbb elkerülhetetlenné váló alku veszélyeit mérlegelte, s egyaránt félve az elsietett kiegyezéstől és a törésre vezető makacsságtól, olykor bizonyára szívesen elhárította volna magától a keserű poharat, amelynek kihörpintését egyre türelmetlenebbül és egyre többen várták tőle.

Feliratiak és határozatiak

Aggályait csak súlyosbíthatta, hogy Ausztriában a „centralisták” kerültek előtérbe, és Schmerling báró kinevezésével, majd az úgynevezett februári pátenssel, épp a hosszú szünet után ismét összehívott magyar országgyűlés munkáinak kezdetén, a kiegyezés egyelőre lehetetlenné vált.

Deák újra távolmaradt a politikai konferenciáktól, s nyilvánosan, cikkben ismételte meg véleményét: *„Magyarországot törvényes önállásától, függetlenségétől és alapszerződésekben biztosított ősi alkotmányától megfosztva, octroyrozott alkotmányú osztrák provinciává nem tehetjük.”*

Az 1861-ben megnyitott új országgyűlés is ezt az elvet védte egységesen, még ha a követendő politikát illetően két párt alakult is ki: a *feliratiaké,* akik a nemzeti sérelmeket a királyhoz intézett feliratban kívánták összefoglalni és a *határozatiaké,* akik az uralkodót de facto sem ismervén el, ugyanezt határozatban kívánták közzétenni. E különbséget később szívesen tekintették alaki jellegűnek, de világos, hogy igazi, elvi eltérés állt fenn a két párt között, mérsékeltek és radikálisok álltak szemben egymással.

A későbbi fejlemények – mint látni fogjuk – ezt a pártvitát meglehetősen háttérbe szorították, annyit mégis érdemes itt jelezni, hogy eltekintve néhány őszinte radikálistól, kivált Telekitől, a határozatiak jó része nem kevésbé áhítozta az alkut, mint a felirati párt. Csak szerették volna a kényszerű engedményeket minél leplezettebb formába bújtatni és minél hősibb pózban megajánlani. Fényesen bizonyítja ezt épp a határozatiak egyik vezéralakjának, Tisza Kálmánnak politikai pályája: hangadója volt azoknak, akik leginkább pusmogtak „az öreg” (vagyis Deák) „gyávasága” miatt, de alkalomadtán, mint ismeretes, „szegre akasztva” fene nagy radikalizmusát, a később létrejött kiegyezés fő védelmezője és haszonélvezője lett. Deákot ezúttal is – alkatából és meggyőződéséből következő mérséklete mellett – a politikai tisztesség és célszerűség vezette: ha egyszer valaki elhatározta, hogy alkudni fog, akkor marcona szájtépéssel kár magát barikadőrnek álcáznia.

Deák a felirati indítványt beterjesztve 1861 májusában hatalmas beszédet tartott, mely a magyar politikai irodalom egyik remeke.

Szabadságharcunk leverése óta az európai sajtó most először írt figyelemmel és méltánylattal egy hazai magyar politikai vezetőről.

A felirati javaslatból

„A közelebb lefolyt tizenkét esztendő súlyos szenvedések kora volt reánk nézve. Ősi alkotmányunk eltöröltetett, s a korlátlan hatalom idegen rendszere nehezedett reánk. És e nyomasztó rendszert még súlyosabbá tették azok, kik azt ellenséges indulattal, korlátolt felfogással s gyakran rossz akarattal kezelték. Bűn volt előttük a szabadság érzete, bűn volt ragaszkodásunk nemzetiségünkhöz, bűn volt még a legtisztább honszeretet is. Országunk erejét kimerítették, a nemzet vagyonát jogtalanul elidegenítették, nemzetiségünket üldözés tárgyává tették. Minden nap új szenvedést hozott, minden új szenvedés egy gyökerét szakasztotta el keblünkben a hitnek és bizalomnak.

…Ekkor ő felsége az eddig követett absolut rendszert félre vetve, át kívánt lépni az alkotmányosság ösvényére, s népeinek kezébe akarta letenni saját sorsukat.

Összegyűltünk mi is, mint a magyar nemzet képviselői, hogy alkotmányos működésünket ismét megkezdjük, s első lépésünk fájdalmas felszólalás, nem a múlt idők szenvedései miatt, mert azokra fátyolt vetünk, hanem azon jogtalanságok miatt, mik most is fönnállanak, s miknek azonnali elhárítása nélkül sem alkotmányunk visszaállítását, sem általában az alkotmányosságot lehetőnek nem tartjuk.

…Nem állítom én, hogy az általam javaslatba hozott fölirat minden bajt és veszélyt elhárít; nem mondom, hogy annak óhajtott sikere leend. Lehet, sőt valószínű is, hogy az osztrák államférfiak politikája ezentúl is oly követelésekkel lép föl ellenünk, miket teljesítenünk lehetetlen és akkor végre mégis törésre kerül a dolog. De ne idézzük elő mi magunk e törést. S ha kikerülni nem tudjuk, az ne a mi vétkünk legyen.

…Lesznek talán, kik e politikát nem találják eléggé merésznek, lesznek, kik azt félénknek fogják mondani.

Igenis, uraim, ezen politika nem a kockáztató merészség politikája, hanem az óvatosságé, nem félénk, hanem erőnkhöz s helyzetünkhöz van mérve. Harcban s a cselekvés terén gyakran szükséges a merészség, mert az erőt felfokozza s ez által a sikert biztosíthatja. De köztanácskozásokban inkább szeretem a szilárdsággal párosult óvatosságot. Merészség a politikában csak akkor van helyén, midőn tetemes erőre támaszkodik, e nélkül mindig kocka, mely többnyire vakra fordul.

Félénk, sőt gyáva az, ki ön személyét félti, midőn hazájának sorsa forog kérdésben; de ki maga nem fél, hanem félti a hazát, óvatos, nem azért, hogy magát baj ne érje, hanem hogy a haza ne szenvedjen, az, uraim, nem félénk, nem gyáva.

Önsorsunkról magunk rendelkezhetünk, s ha kockára tesszük azt, önmagunk szenvedjük kárát. De mások sorsát, mit a bizalom hitünkre bízott, a haza sorsát, mely becsesebb előttünk saját életünknél, féltenünk kell minden veszélytől, s a szeretet óvatosságával kell azt megőriznünk; kockáztathatunk mindent a hazáért, de a hazát kockáztatnunk nem szabad…”

A provizórium idején

Miként Deák előre látta, „végre mégis törésre került a dolog”. A feliratiak pártja hiába aratott (minimális) győzelmet, s azt is főleg csak a határozatiakat vezető Teleki László öngyilkossága miatt, az uralkodó feloszlatta az országgyűlést.

Az újabb önkényességhez ürügyet az szolgáltatott, hogy a felirati elv győzött ugyan Pesten, de a Deák által fogalmazott okmányt a határozatiak mindenféle javítgatásokkal a saját felfogásukhoz igazították, radikalizálták. Az igazság mégis az, hogy Schmerlingék felülkerekedésével Ausztriában a központosítók győztek, s ezen az sem változtathatott volna, ha Deák indítványát eredeti formájában terjesztik fel. Mindez megvilágosodott, amikor az elutasító királyi leirat után a képviselők az eredeti Deák-szöveget terjesztették fel, s ezt is makacs *nem* fogadta Bécsben. (Ahol a konzervatív magyar urak is újra buzgólkodtak, nehogy túl nagy engedményeket kapjanak az otthoniak, tudván azt, hogy egy új rendezés

esetén Deákék kezébe kerül a kormány, s többé nem lesz szükség országmentő tanácsaikra…)

Az udvar makacssága Deákot erősítette a határozatiakkal szemben. Hosszas viták és tanácskozások után végül az egész országgyűlés, a külön ülésező főrendi ház is, imponáló *egységben* fogadta el Deák újabb feliratát, amely tiszta, világos érveléssel, ünnepélyesen tiltakozott a magyar nemzet jogainak megsértése ellen.

„*Fájdalommal látjuk* – mondja az 1861. évi második fölirat Deák szavaival –, *hogy Felséged a legmagasabb királyi leirat által minden kölcsönös értekezletet lehetetlenné tett* (Zajos helyeslés. Éljenzés. Halljuk!), *s azoknak fonalát végképp megszakasztotta.* (Igaz! Úgy van!) *A legmagasabb királyi leirat nem áll a magyar alkotmány alapján, hanem az absolut hatalommal kiadott, s alkotmányunk lényegével ellenkező császári diplomát és patenst főtörvényül tűzte ki, minket pedig a hon iránti kötelesség és képviselői állásunk s önmeggyőződésünk szorosan a magyar alkotmányhoz kötnek, mi csak annak alapján tanácskozhatunk.* (Közhelyeslés.) *E két egymástól eltérő, sőt egymással ellenkező irány óhajtott egyesülésre nem vezethet. Nekünk az irányt legszentebb kötelességünk tűzte ki, s azt elhagynunk nem szabad.* (Úgy van! Helyes!) *Mély sajnálattal mondjuk ki tehát, hogy a legmagasabb királyi leirat folytán kénytelenek vagyunk mi is az országgyűlési értekezletek fonalát megszakasztottnak tekinteni.* (Óriási zajban kitörő, szűnni nem akaró viharos közhelyeslés, taps és éljenzés.)

Lehet, hogy nehéz idők következnek ismét hazánkra, de a megszegett polgári kötelesség árán azokat megváltanunk nem szabad. (Közhelyeslés.) *Az ország alkotmányos szabadsága nem oly sajátunk, melyről szabadon rendelkezhetnénk; hitünkre bízta a nemzet annak hű megőrzését, s mi felelősek vagyunk a haza s önlelkiismeretünk előtt.* (Közhelyeslés.) *Ha tűrni kell, tűrni fog a nemzet, hogy megmentse az utókornak azon alkotmányos szabadságot, melyet őseitől öröklött.* (Úgy van!) *Tűrni fog csüggedés nélkül, mint ősei tűrtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogait; mert a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják;* (Óriási zajban kitörő közhelyeslés, viharos köztetszés és hosszas éljenzés.) *de miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s*

mindig kétséges. (Igaz! Úgy van!) *Tűrni fog a nemzet, remélve a szebb jövendőt, s bízva ügyének igazságában…* (Óriási zajban kitörő közhelyeslés, leget rázkódtató taps, szűnni nem akaró viharos általános éljenzés.)”

A „közhelyeslésnek” az a természete, hogy főleg a nyilvános fórumokon szeret megmutatkozni. De amikor a „leget rázkódtató taps” elült, amikor a képviselők hazavonultak, s külön-külön vagy baráti körökben merengtek a nemzet sorsán, egyre nyomasztóbb érvek kezdték ösztökélni őket az alkura.

Az emigránsok néhány lelkes hívének kivételével egyre többen döbbentek rá, hogy sem új forradalmi fellángolás nem ígérkezik Európában, sem a nagyhatalmak érdemi közbenjárására nem lehet számítani. Az a nemzedék, amely felnőttként csinálta végig 48-at, szerette volna megérni, hogy a forradalom elkobzott *örökségéből* élvezhessen is valamit. Azok pedig, akik ifjan vagy éppen kamaszfejjel lelkesedtek a honvédekért (Andrássy Gyula generációja), egyre kínosabban viselték el, hogy távol kell maradniuk a kormány osztogatta zsíros hivataloktól, s egyáltalán, mindenki torkig volt már a meddő várakozással, amelyet a gazdasági nehézségek még elviselhetetlenebbé tettek.

Minden világosan látó elme tudta, hogy az országgyűlés feloszlatásával semmi sem oldódott meg, az új abszolutizmus valóban csak provizórikus, átmeneti lehet.

Amikor Deák felmérte, hogy a fenyegető osztrák–porosz összeütközés ismét szorult helyzetbe kényszeríti a monarchiát, egyszersmind naponta konstatálta a kiegyezés iránti hazai vágyakozás növekedését is, arra törekedett, hogy néhány alapelv hangsúlyozásával elhárítson egy elsietett alkut, de nyitva hagyja a kaput a kiegyezés előtt is.

Első célját szolgálta *Adalék a magyar közjoghoz* című (Csengery Antal közreműködésével) írt munkája, amely dr. Wenzel Lustkandl schmerlingiánus jogi fejtegetését támadta. Az ellenzéki hangulat mérséklődését jelezte, hogy amikor a határozott vitairatot megmutatta Eötvösnek, egykori minisztertársa megijedt a „merev” írástól, s attól félt, hogy Deák elrontja a kiegyezés esélyeit. Az ilyen és ehhez hasonló tapasztalatok bírták rá Deákot arra, hogy 1865 áprilisában, a *Pesti Napló*-ban megjelentesse nevezetes „húsvéti cikkét”.

Az ürügyet a bécsi *Botschafter*-nek egy cikke szállította, amely megrótta a magyarokat, amiért egész történelmükön egy „elkülönző vágy” (Sonderzug) vonul végig. Deák *Még néhány szó a „Botschafter”-nek április 9-iki cikkére* címen, névtelenül, de minden beavatott által felismert szerzőként még egyszer megvédte a „61-es alapot”, az osztrákokra hárította a magyar *elkülönzés* miatti felelősséget, egyszersmind azonban félre nem érthető módon alkut ajánlott az uralkodónak, Schmerlingék feje fölött: „*… készen leszünk mindenkor, törvényszabta úton, saját törvényeinket a birodalom szilárd fennállhatásának biztosságával összhangzásba hozni…*”

Három hónappal később Ferenc József ejtette Schmerlinget. Gróf Belcredi lett az államminiszter, s 1865 decemberére ismét összehívták a magyar országgyűlést.

1861-ben még Deák gyakran ki-kimaradt a vitákból, a vélemények szabad kialakulására hagyatkozott, most energikusabban vette kezébe az ügyek irányítását.

A kétoldalú közeledést mutatta, hogy míg 61-ben a király csak megbízottat küldött; most személyesen jelent meg, s a képviselők sem vitatkoztak azon, hogy a megnyitáson részt vegyenek-e, vagy sem. A némi engedékenységet mutató trónbeszéd, amelyet az uralkodó ráadásul magyarul olvasott fel, reményeket is keltett, de sok ponton még kemény csatákat sejtetett. Ferenc József külön kihallgatáson fogadta Deákot, aki az országgyűlés szilárd többségét tudhatta maga mellett.

S aztán megkezdődött a szokásos huzavona, a képviselőházon belül éppúgy, mint a magyar ellenzék és az udvar között. Deák rendkívüli eréllyel sürgette és vezette a kiegyezési előkészítő munkálatokat, mert a porosz–osztrák háború kitöréséig, az országgyűlés várható elnapolásáig kész programot kívánt kidolgozni. Végiggondolt célt követett: osztrák győzelem esetére biztosítani akarta, hogy a magyarok kiegyezési szándékát ne lehessen a visszavonulás jelének felfogni; porosz diadal esetére olyan alapot akart teremteni, amelynek baloldali túlhajtását meg lehessen akadályozni, amelyet a legyőzött megaláztatás nélkül fogadhat el, hiszen nem vereségének eredménye, *ha* a program már előzőleg elkészült.

Elvben volt egy harmadik lehetőség is – az, hogy a Bismarck támogatta emigrációs légió magyar területre lép, és új forradalomba ragadja az országot. Amikor ez az eshetőség szóba került Deák hívei között, „az öreg” mindig hangsúlyozta, hogy ő nem forradalmi ember, ami

nemcsak azt jelenti, hogy csinálni, de azt is, hogy meggátolni sem tudja a forradalmat…

A Deák által óhajtott változat valósult meg. 1866. július 3-án Königgrätz mellett a poroszok szétverték az osztrák főhadsereget. Július 19-én reggel hét órakor Deák egyfogatú bérkocsin a Burgba hajtatott. Kifejthette Ferenc József előtt azt az elvét, amit még a háború előtt megfogalmazott, hogy tudniillik a magyar nemzet az osztrákok veresége után sem követel többet, mint a vereség előtt, de azt követeli. Amikor az uralkodó azt kérdezte, nem segíthetné-e ki a magyarság a monarchiát, mint tette Mária Terézia idejében, Deák az ország kimerültségére, a fenyegető nyomorra és nemzeti sérelmeire hivatkozva elzárkózott a segítségnyújtás elől. (Amikor egy órával később Belcredi is katonai segítséget kért tőle, azt firtatva, hogy nem lehetne-e Magyarországon másodszor is újoncozni, Deák e nevezetes választ adta: „Nem, mert nálunk Magyarországon az anyák egy évben csak egyszer szülnek.”)

Deák nyomatékosan a béke megkötését s utána a magyar nemzet kielégítését ajánlotta a császárnak. Arra a kérdésre, hogy hajlandó volna-e az új kormány megalakítására, Deák magas korára hivatkozva elutasító feleletet adott, s maga helyett gróf Andrássy Gyulát javasolta.

Ez után ment Belcredihez, s négyórai bécsi tartózkodás után utazott is haza.

Tudományos monográfiába illenék a további huzavonák, viták, kötélhúzások ismertetése. Bennünket most már csak a végkifejlet érdekelhet, amely 1867 folyamán bontakozott ki: Belcredit menesztették, majd februárban Andrássy megbízatást kapott a felelős magyar kormány megalakítására, újra összeült az országgyűlés, amely a hivatalosan is megalakult „Deák-kör” befolyása alá került, s lázasan készítette a kiegyezési törvénycikk-javaslatokat.

Ekkor, 1867 májusában szólalt meg Kossuth, Párizsból nyílt levelet intézve Deákhoz. Üzenete a *Magyar Újság*-ban és külön röplapon is megjelent (ez utóbbi negyvenezer példányban látott napvilágot).

Kossuth Lajos nyílt leveléből

„…Lassan-lassan lelebben a fátyol a Bécscseli alkudozások titkairól. Úgy látszik, mindez már kicsinált dolog, s az országgyűlés csak arra van hivatva, hogy a bevégzett tényt registrálja.

De én e tényben a nemzet halálát látom; s mert ezt látom, kötelességemnek tartom megtörni hallgatásomat, nem a végett, hogy vitatkozzam, hanem hogy Isten, a Haza, s az utókor nevében esdekelve felszólítsalak: Nézz körül magasb államférfiúi tekintettel, s fontold meg a maradandó következéseket, melyek felé vezeted a Hazát, melynek élni kellene, midőn a mi csontjaink már rég elporlottak; a Hazát, melyben nemcsak a jelen röppenő percét, de a változhatlan múltat s a közelgő jövőt is szeretnünk kell. Ne vidd azon pontra a nemzetet, melyről többé a jövőnek nem lehet mestere. Megőszültem a tapasztalásokban gazdag szenvedések iskolájában, az évek súlya, s a bú és bánat alatt. Nem személyes érdek, nem ingerültség, nem fontoskodási viszketeg szól belőlem. Nekem személyemre nézve nincs semmi várni, nincs semmi kívánni valóm, sem a nemzettől, sem az élettől. De kebelemben fiatal eréllyel él, s fog élni halálomig a kötelesség érzete hazám iránt.

E kötelességérzet ösztönzött e felszólalásomra. Bocsásd meg azt a kútfő kedvéért, melyből eredett.

Ha a siker megnyugvását nem vihetném magammal síromba, hadd vihessem magammal legalább a reményt hazám jövendője iránt.

Ne vezesd hazánkat oly áldozatokra, melyek még e reménytől is megfosztanának.

Tudom, hogy a Kasszandrák szerepe hálátlan szerep. De Te fontold meg, hogy Kasszandrának igaza volt.”

Kinek volt igaza?

Kossuth meglehetősen elkésett levelével, de aligha valószínű, hogy korábbi kiállással bármit is változtathatott volna a történteken. Így csak meggyorsíthatta a tárgyalásokat: pár nappal nyílt levelének megjelenése után az országgyűlés nagy többséggel elfogadta a kiegyezési törvényjavaslatokat. Június tizedikén megkoronázták Ferenc Józsefet,

őfelsége a koronázási ajándékokat kegyeskedett felajánlani a volt honvédek árváinak, özvegyeinek és a rokkantaknak segélyezésére. Ezzel elindult azon az úton, amelyen az „aradi hóhérlás” egykori elrendelőjéből magyar milliók „Ferencjóskája” lett. Teljes amnesztiát is hirdettek – és persze egymást követték a fényes ünnepek, abból a fajtából, amely a maga korában nagy meghatottságot vagy legalább feltűnést kelt, később azonban érdektelenné vagy éppen nevetségessé válik.

A Habsburg örökösödés rendjét szabályozó XVIII. századi *pragmatica sanctió*-ra hivatkozva a kiegyezés megteremtette az Osztrák–Magyar Monarchiát, amely két állam dualista alapon szervezett birodalma lett a közös Habsburg-uralkodó alatt. A birodalom egységét a had-, kül- és pénzügyek *közös* intézése volt hivatva biztosítani. Ha az egység a következő fél század alatt túl szilárd nem is lett ettől, mindenesetre a közös ügyekkel sikerült tárgyat szolgáltatni a dualizmus egész korszakának politikai vitáihoz és harcaihoz.

Deák egyébként nem válaszolt Kossuth Kasszandra-levelére, szabatosabban mondva, azt felelte, hogy nem kíván felelni, mert a levelet nem *hozzá*, hanem *ellene* írták, a nyilvánosság számára. Röviden utalt még – soha senki által kétségbe nem vont – emberi tisztességére és arra, hogy a kiegyezés a nemzet akaratát testesíti meg.

Több mint egy évszázad távlatából, az akkori tények tárgyilagosabb ismeretében, a kiegyezés sok hasznos és nem kevés vészes következményének tudatában higgadtan ítélhetünk az ügyben.

Ami a kérdés közjogi oldalát illeti, a vita meglehetősen elavult, lévén, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia már régóta nem létezik, s ma már néhány történészen kívül senkit sem izgathat fel az a téma, hogy a pragmatica sanctio Deák módjára értelmezendő-e vagy Kossuth elvei szerint. Jurisztikai ügyekhez amúgy sem illik hozzászólnia egy némileg rezignált irodalmárnak, aki szerint a jogok főleg papiroson léteznek, míg a valóságban inkább az érdekek és erőviszonyok számottevők.

Az érdekek meztelen nyelvére átfogalmazva e vitát, először is meg kell állapítanunk, hogy természetes ellentét állt fenn a Habsburg-udvar (s az általa képviselt osztályerők), valamint a magyar nemesség között, mely utóbbi bizonyos fokig össznemzeti érdekeket is védett. A múlt század hatvanas éveiben az adott összeütközésnek elvben háromféle megoldását

lehetett elképzelni: Magyarország beolvad a Habsburg-birodalomba, vagy teljesen önállóvá válik – vagy kiegyezik.

Deák egész életének, nézeteinek és tetteinek ismeretében egyetlen tisztességes ember sem állíthatja, hogy Magyarország beolvadását, netán halálát akarta volna, vagy hogy ellensége lett volna a nemzet függetlenségének. Szándékai vitán felül becsületesek voltak. De mert a történelemben amúgy sem a szándékok értékelendők, nézzük sorra a tényeket.

Ami a beolvadást illeti, távlatilag ez aligha sikerült volna, de az udvar különböző magyar ügynökei kétségtelenül olyan programokon dolgoztak, amelyek hazánkat Ausztria egyik tartományának státusában akarták konzerválni – jó óvszerül a forradalom, sőt általában a szabadelvűség mindenféle veszélyei ellen.

Ami az elszakadási törekvéseket illeti, ezeket Kossuth testesítette meg. Óriási szellemi energiákkal olyan irodalmi, politikai, diplomáciai, katonai és összeesküvési akciókat fejtett ki, amelyek már-már meghaladják egy ember erejét. De végül is, csaknem húszévi (majd 67 után újabb negyedszázados) küzdelme a célt nem érte el. S ami szomorúbb, nem is érhette el.

Marx 1849 után – főleg Szemere Bertalan betegesen elfogult „adatai" alapján – olykor igaztalanul ítélt Kossuthról, de abban neki volt igaza, hogy forradalmak „parancsszóra" nemigen támadnak. *Kívülről* elhangzó parancsszavakra még kevésbé.

„Támogatni csak létezőt lehet" – mondta Napóleon herceg Kossuthnak. S amikor a politizáló Magyarország a königgrätzi vereség után sem fegyverért, hanem kiegyezésért kiáltott, bebizonyosodott, hogy magyar ellenállás, itthon, döntő erőként nem létezik. S amikor Klapka a magyar légió élén ezerötszáz katonájával betört Magyarországra, de azonnal vissza is vonult, ez a tény ország-világ előtt kínosan napfényre is került.

Deák 1867. márciusi nagy beszédében név nélkül, de félreérthetetlenül kiemelte *„azon férfiú"* érdemeit, ki a negyvennyolcas átalakulást *„megindította s ernyedetlen eréllyel keresztülvitte"*. *„Művének ezen része* – mondta Kossuthról – *fennmaradt s fenn fog maradni, míg nemzetünk él, és országunk áll, s ahhoz a nemzet emléke és hálája lesz mindig csatolva."* Ferenc József aligha örülhetett annak, hogy halálos

ellenségét épp Deák ilyen tisztelettel méltatja. De világos, hogy a haza bölcsét nemcsak az emberi tisztesség, hanem politikai számítás is vezette: *azon férfiú* művének *ezen részét,* tehát Negyvennyolcat azért dicsérte, hogy annál nagyobb erkölcsi hatással érvelhessen Negyvenkilenc ellen, „azon férfiú” életének központi eszméje ellen.

De mert 49 mellett az ország döntő erőt nem tudott felvonultatni, s mert végül is Kossuthnak nem sikerült sem forradalmi összeesküvésekkel, sem nagyhatalmi támogatásokkal 49-et feltámasztani, 67 elkerülhetetlenné vált.

Itt röviden, de nem mellékesen utalnunk kell arra, hogy a kossuthi tervek megvalósulásuk esetén sem vezethettek volna Magyarország eszményi függetlenségére. Révai József egy régi, 1937-es írásában azt fejtegette, hogy „a független Magyarország megteremtése Ausztria romjain már nem volt érdeke az európai demokráciának, de magának Magyarországnak sem, mert a független Magyarország az akkori Európában múlhatatlanul a cárizmus vazallusává lett volna”. Az okfejtés nem elég meggyőző, de annyi tény, hogy a nagyhatalmi segítséggel kivívott függetlenségnek *ára* lett volna, akár III. Napóleon, akár Bismarck határozta volna meg ezt az árat.

A politikai tapasztalatokkal bíró s kivált európai összefüggésekben is gondolkodó ellenzékiek tudhatták – sok jel mutatja: tudták is –, hogy eszményi függetlenséget Kossuth nagyhatalmi biztatói sem adtak volna. Ez is a megbékélési hajlamot növelte.

A *mi lett volna* ingatag terepéről azonban térjünk vissza a kopár tényekhez: mivel a nemzet óriási többsége a beolvadást nem akarta, de a teljes függetlenséget sem tudta kivívni, csak a kiegyezés politikája érvényesülhetett mint szükségszerűség. Ezt a szükségszerűséget nem mi vetítjük vissza abba a korba, hanem az akkori emberek is érzékelték, 1861-től különösen növekvő mértékben.

Hogy a konzervatívok mennyire siettek a kibéküléssel, fölösleges bizonygatni. De még egy Szemere is, aki Marx előtt olyan rettenthetetlen forradalmárnak mutatta magát, már az októberi diplomát is lelkesen üdvözölte! Pedig neki nem kellett félnie az osztrák titkosrendőrségtől, amely nem tudta a diploma elfogadására ijeszteni Deákot… És Eötvös nem írta-e *Napló*-jában, hogy Deák 61 utáni makacssága a „csendes őrület egy neme”?

Ha az ellankadási folyamat ilyen erővel tört utat magának, akkor ezt még Deák sem állíthatta meg, legfeljebb kormányozhatta. Így viszont csak egy kérdés marad hátra, tudniillik az, hogy az elkerülhetetlenné vált kiegyezésen Deák közreműködése a magyarság szempontjából javított-e vagy rontott. Az előző, még oly vázlatos összefoglalás talán önmagában is érzékelteti, hogy Deák pozitívan munkált közre a kiegyezésben, amely az ő kitartása nélkül hamarabb és nagyobb magyar engedményekkel valósult volna meg, olyan formában, mely már a kiegyezés nevet sem érdemli meg, hanem valóban a behódolás álcázott formája lett volna.

De a kiegyezés így is „jogfeladáshoz" vezetett – érvelt Kossuth. Deák viszont nem alaptalanul bizonygatta, hogy semmiféle jogot fel nem adott. Valóban, rosszabb történt a *jog*feladásnál: *érdekeket* adtak fel, valós érdekeket. A közös ügyek miatt 67 semmiképpen sem azonos 48-cal. De azonos azzal, amit 48-ból békés eszközökkel meg lehetett menteni… A Bach-rendszernél, a provizóriumnál mindenesetre jobb állapotokat teremtett.

De ezzel – folytassuk az ellenérvek vizsgálatát – végképp elvágta a fegyveres harc lehetőségét, hiszen a szóba jöhető szövetségesek, kivált az olaszok, többé nem számíthattak a magyar felkelésre. Ez is igaz – függetlenül attól, hogy sok szövetségesünknek esze ágában sem volt valóban háborút vívni a magyarokért. De nem kevésbé igaz az is, hogy magyar felkelésre tárgyilagosan már korábban sem lehetett számítani!

Teleki László húzni akarta az időt – III. Napóleon és Kossuth tanácsainak megfelelően –, hogy „közben" érlelődjenek a felkelés feltételei. De a feltételek nem érlelődtek, hanem gyérültek.

Újabb történetírásunk az adatok tömegével mutatta ki, hogy a kiegyezési készülődésekkel szemben hevesebb ellenállás zajlott, mint azt sokan korábban hitték vagy ábrázolták (lásd Szabad György *Forradalom és kiegyezés válaszútján* című alapvető munkáját). De azt még senki sem bizonyította be, hogy ez az ellenállás felkelésbe tudott volna átcsapni. A tiltakozásoktól, a röpcédulázásoktól, tüntetésektől, képviselőházi felszólalásoktól, sőt összeesküvésektől még nagyon hosszú út vezet a fegyveres harcig, s erre az útra a nemzet nem tudott rálépni.

E *tény* konzekvenciáit vonta le Deák, aki tudta, hogy nem lehet a végtelenségig várakozni. Ezért bölcsnek nevezték hívei, nemegyszer politikai ellenfelei is. Még Révai József is, aki pedig általában túl sommás

szigorral ítélt a kiegyezésről s főleg következményeiről, egy ízben (fentebb idézett s különben oly ritkán emlegetett cikkében) odáig ment a kiegyezés előkészítőjének elismerésében, hogy szerinte „az emigrációs Kossuthtal szemben Deák Ferencnek volt igaza”. Mások viszont a kiegyezés ellen izgató Kossuth feltétlen igazát védelmezték és védelmezik.

A történelmi igazságok kiosztásánál ajánlatos kerülni mindenféle egyszerűsítést. Heves harcok idején általában két fő tábor alakul ki, vagy ide, vagy oda kell felsorakozni. De *utólag* gyakran megvilágosodik, hogy a szembenálló felek *ugyanannak* az igazságnak szolgáltak.

Deák és Kossuth 1849 után két különböző, majd ellentétes utat követett, egyszersmind azonban, akarva-akaratlanul, egymás kezére is játszott.

Kossuth olykor irreális felszabadítási terveinek, összeesküvéseinek és a nagyhatalmakkal folytatott kokettálásainak hátteret, sőt nyomatékot a passzív rezisztencia deáki Magyarországa adott! A néma és ellenálló országra lehetett hivatkozni Jérôme Napoléon herceg és Cavour előtt egyaránt. De fordítva is hatott ez a viszony: az itthoni kitartásra az táplálta az erőt, hogy az emigráció szüntelen kísérletei ébren tartották a reményt, esetenként az illúziókat is, melyek nélkül néha nem lehet helytállni. Sőt magához a kiegyezéshez sem lett volna elegendő a Deák-kör mögött tömörülő országgyűlési többség buzgólkodása, ha az udvar – az emigráció hanyatlása ellenére is – nem tartott volna a kívülről biztatott forradalmi szellem kitöréseitől.

Akár Kossuth, akár Deák „igazságának” egyoldalú hangsúlyozását a későbbi fejlemények sem indokolják. Kossuth próféciája, a megjövendölt „nemzethalál” szerencsére lírai fenyegetés maradt – de ez a száműzött kormányzó érdeme is, aki *volt magyar*-ként ébren tartotta a függetlenségi eszmét külföldön, s ennek idehaza is pártot szervezett. Kellett tehát Kossuth igazsága is, Deák igazsága is, a kettő együtt szolgálta a nemzet érdekeit, egyik inkább a jelenhez tapadva, másik a jövőhöz igazodva, de válságos korokban e kétféle politikának együtt kell jelen lennie minden nemzet életében.

Miként Pesten a Kossuth utcából vezet az út a Deák térre, s onnan ismét egy Kossuthról elnevezett térre visz a metró, a történelem is hasonló útvonalat követett: Kossuth forradalmi 48-ától jutottunk el a deáki 67-ig, de

fél századdal később ismét a kossuthi vonalra „szállt át” a nemzet, immár teljesen elszakadva Ausztriától.

De az a tény, hogy e szakításra csak öt évtizeddel 67 után került sor, eléggé érzékelteti, hogy a kiegyezés reális társadalmi és nemzeti erőviszonyok tartós érvényesülése volt.

Még néhány szó a kiegyezésről

A kiegyezéstől, miként Kossuth megjövendölte, háborús katasztrófához vezetett a történelem útja. Ez letagadhatatlan. Deák azonban aligha tehető felelőssé olyan eseményekért, amelyek négy évtizeddel halála után következtek be. Történetfilozófiai logikátlanság determinizmussal vádolni azokat, akik szerint az alku elkerülhetetlen volt, de ugyanakkor azt hirdetni, hogy az 1914-es tragédia elkerülhetetlenül következett 1867-ből.

Minden osztálypolitika szükségképpen bizonyos osztályönzést is megtestesít. De ha csak ezt az önzést fejezi ki, előbb-utóbb felborul a társadalmi egyensúly. Deák Ferenc a polgárosodó földbirtokosság osztályérdekeit fogalmazta meg, de igyekezett, tőle telhetően, az egész nemzetben gondolkodni. Utódaiból épp ez a törekvés hiányzott, szájukból a nép üres szólamként hangzott.

Deák Ferenc kioktatta Belcredit arra, hogy a magyar anyák évente csak egyszer szülnek. Tisza Istvánnak módjában állt volna ugyanilyen szilárdságot tanúsítania Belcredi utódaival szemben. Így tehát a világháború felelősségét még közvetve sem lehet a kiegyezés megteremtőire hárítani.

Mint ahogy Trianont sem.

A kiegyezés kétségtelenül a magyar nemesség, birtokosság, nagypolgárság osztályuralmát szilárdította meg – a nemzetiségek felett is. A kétséges csupán az, hogy a rettenetesen összebonyolódott nemzetiségi probléma e megoldásának milyen *reális* alternatívája létezett *akkor,* a valóságban (és nem később, és nem a bölcsességeket kínáló történelemkönyvekben).

A XIX. század Közép- és Kelet-Európában a nemzeti-polgári államok kialakulásának kora lett. Az az eszme, amely a magyarokat szembeállította az osztrákokkal, szükségképpen kifejlődött a magyarországi nemzetiségek között is, azokat velünk állítva szembe. Az eszmék harca, a nyelvi küzdelem (stb.) valóságos érdekellentéteket tükrözött, amelyek kibontakozását szólamokkal, ígéretekkel, de még törvényekkel sem lehetett megakadályozni.

Magyarország függetlenségi törekvésének szükségszerű belső ellentmondása az volt, hogy minél harcosabban verekedett a saját felszabadulásáért, annál biztatóbb példát adott nemzetiségeinek, hogy azok is küzdjenek előbb csak jogaikért, majd önállóságukért. Horváth Mihály Kossuthtal vitatkozva gúnyosan figyelmeztette is ellenfelét, hogy amikor az a feltétlen függetlenséget a nemzetek géniuszában gyökerező, „kiirthatatlan aspirációnak” elismeri, „tanulságos példát” ad „az országunk határaiban lakó nemzetiségeknek”. „Kedvök jöhetne követni azt – érvelt tovább Horváth –, ha még K. L.-tól is helyeseltetni hallják, s meg vagyok győződve, K. L. szíve fájna miatta csakúgy, mint a mienk, ha csakugyan követnék.”

A gúnyolódás igaztalan azzal az emberrel szemben, aki a polgári vezetők között a maga korában a leghaladóbb nemzetiségi felfogást követte. De nem nélkülözi az igazság bizonyos magvát, mert Kossuth sem volt hajlandó az elszakadásig terjedő nemzetiségi jogok elismerésére.

Deák azt mondta, hogy nem helyeselheti a történelmi Magyarország feldarabolását (egyedül a horvátokat ismerte el *nemzet*-nek, velük is *kiegyezésre* törekedve). De e tekintetben semmiféle érdemleges különbség nem volt Kossuth és Deák felfogása között. A száműzött kormányzó sokkal több jogot kívánt biztosítani a nemzetiségeknek, mint a kiegyezők (ez is hozzájárult befolyásának csökkenéséhez), de a történelmi Magyarország megóvását akarta ezzel is!

Márpedig a magyarországi nemzetiségek aligha kaphattak volna olyan jogokat, amelyek elegendőek lettek volna ahhoz, hogy *később,* a monarchia összeomlása után ne akarjanak önálló nemzetekké válni, illetve azokhoz csatlakozni.

Hangsúlyozzuk a *később*-et. Mert az az igazság, hogy a múlt század közepén e nemzetiségek – a horvátok kivételével – többségükben még nem is kívánták a teljes elszakadást. Lenin még 1914-ben is úgy látta, hogy az

Osztrák–Magyar Monarchiában „*nincsenek meg* (aláhúzás Lenintől) azok a tényezők”, amelyek a nemzeti államok kialakulásához vezethetnek… Pedig pár év múlva létrejött Jugoszlávia és Csehszlovákia, a monarchia romjain. Hogy lettek volna meg ezek a tényezők fél századdal korábban?

Volt persze egy szép elgondolás, a konföderatív köztársaság kossuthi eszméje, amely a történelmi Magyarország és a környező államok szövetségére épült. De ezt a tervet a román, horvát, szerb, szlovák nacionalisták éppúgy ellenezték, mint a magyar nacionalisták, s lévén a XIX. század éppen a nacionalizmus százada, ezt az ellenállást lehet sajnálni, de megbélyegezni aligha. Arról nem is beszélve, hogy a konföderációhoz előbb le kellett volna rázni a Habsburg-uralmat, amihez viszont nemcsak Magyarország ereje hiányzott, amit nemcsak Európa nagyhatalmai elleneztek, hanem amihez a szomszédos országok és a nemzetiségek egyáltalán politikai tudatosságig eljutott osztályainak és tömegeinek többsége sem mutatott kedvet.

Így tehát 1867-ben a ténylegesen érvényesített törvényekhez képest sokkal többre reális lehetőség nem volt, elkerülhetetlen kényszerűségek szentesíttettek e téren is. S nem a legrosszabb formában, amint ezt sok nemzetiségi politikus is elismerte annak idején.

Gondoljuk csak meg, hogy a *forradalmi* Franciaország a XVIII. század végén a szabadság-egyenlőség-testvériség zászlaja alatt minden további nélkül annektálta Belgiumot, és csatlósállamokat hozott létre Itáliában. A polgári nacionalizmus természetéhez tartozik, hogy még forradalmi szakaszában is csak a saját érdekekre érzékeny, a másik nép nacionalizmusát a testvériség elleni bűnnek tekinti. A kiegyező Magyarország (legalábbis 67-ben) nem annektált más nemzeteket, sőt a nyelvhasználat, az iskolázás, az egyházi szervezés tekintetében némi szabadelvűséget érvényesített, ami kétségtelenül hozzájárult az érintett népek kulturális és politikai fejlődéséhez – s ezzel későbbi önállósodásukhoz.

A szocializmusnak – egyáltalán: az elemi demokratizmusnak – minden tisztességes híve gyűlöli a nemzetiségi elnyomást, s ezért *a mi* elveinknek nem felelhetnek meg a kiegyezés nemzetiségi törvényei. De most arról van szó, hogy az *akkori* viszonyoknak megfeleltek-e, s e vitában anakronisztikus követelményeket a múlttal szembeszegezni értelmetlenség. Legyünk a jelenben szigorúak a sovinizmus minden és bárhol jelentkező

formájával szemben, küzdjünk azért, hogy a jövő még jobban összeforrassza népeinket, de a múltat próbáljuk reálisan ábrázolni.

Az imperialista hatalmak, a kisantant szövetségesei egyébként egyetlen négyzetkilométerrel sem lettek volna jóindulatúbbak Magyarország iránt 1920-ban, csak azért, mert a magyarországi nemzetiségek – tegyük fel – több jogot kaptak volna 1867-ben. Trianon a kisantant államok vezető köreinek adott jutalom volt háborús szereplésükért s kivált a Magyar Tanácsköztársaság leverésében kifejtett buzgólkodásukért. Ez elemi tény, amelyet elködösíteni annyi, mint a múlt század magyar liberálisaira hárítani a felelősséget a XX. század imperialistái által diktált békéért.

Amennyiben nem pusztán közjogi, nemzetiségi és egyéb eszmei szempontból nézzük a kiegyezést, hanem az anyagi és szellemi társadalmi haladás talán némileg mégiscsak meghatározó szemszögéből, el kell ismernünk, hogy a színmagyar és nemzetiségi területeken egyaránt meggyorsult a polgári fejlődés.

A vasútépítéstől a bank- és gyáralapításokig, a Budapestet, Zágrábot, Pozsonyt ma is jelképező épületekig a társadalom minden területén maradandó jelek igazolják ezt a haladást.

A dualizmus tehát nemcsak felemás alku (az is), nem csupán a földesúri-polgári osztály uralmának megszervezése (elsősorban az), hanem egy általános társadalmi fejlődési korszak is. Egy ilyen periódus a népre nehezedő szokásos terhek, a kapitalizálódással járó nyomor és kiszolgáltatottság ellenére a tömegeknek is juttat valamit, s 67 után is juttatott.

„Örült az úr-rend a Deáki tettnek… Csak a plebs maradt egyedül a listán” – mondta ki Ady a forradalmi költő ítéletét a kiegyezésről. Jogos az indulat, de két kiegészítést hozzá kell tennünk: morzsák a plebsnek is jutottak, s az ítéletet ki *lehetett* mondani, Ady közölhette versét. S azért közölhette, mert a kiegyezés után kialakult rendszer ezt megengedte. A nép elnyomása először öltött olyan formát Magyarországon, amely *tartósan* érvényesített bizonyos szabadelvűséget, s ezt az elnyomottak is kihasználhatták.

Deáknak persze esze ágában sem volt segítenie a munkásmozgalmat (Marx éppenséggel a munkásellenes angol whigekhez hasonlította őt), de ez a mozgalom mégis a kiegyezéssel meggyorsított tőkés fejlődés sodrában

bontakozott ki. „Ezt a tőkés forradalmat valamikor végig kell csinálnunk – írta Engels épp a magyar szociáldemokrata vezetőknek 1894-ben. – E forradalom kimondhatatlan szenvedéssel sújtja a nép nagy tömegét, de csakis ez teremt olyan állapotokat is, amelyek egy új társadalmi rendet lehetővé tesznek…”

Bármilyen felemás volt ez a kiegyezéses liberalizmus, mégiscsak adott bizonyos mozgási lehetőséget egy következetesebb szabadelvűség, sőt a demokratizmus és a szocializmus eszmei kibontakozásának.

Engels 1877-ben kiemelte, hogy a munkásmozgalom Magyarországról terjedt át Szerbiába is. Ha egyszer tárgyilagosan megírják a közép-európai munkásmozgalom történetét, ki fog derülni, hogy a magyarországi szabadelvűség, demokratizmus, sőt szocializmus eszmei bázisai miként hatottak más országokban is. E sorok írója azonban nem hajlamos a nemzeti büszkélkedésre, s ezért inkább arra szorítkozik, hogy nemcsak „az első európai földalatti” épült itt fel, hanem a szabadelvűség a dualizmus korában igazán mély gyökereket eresztett, lehetővé téve a magyar kultúra felvirágzását: irodalmunk, természet- és társadalomtudományunk ekkor kezdte megközelíteni a jó európai szintet.

Ezt különösen akkor értékelhetjük, ha a dualizmus korát egybevetjük az ellenforradalmi Horthy-korszakkal. Pedig a német vagy olasz fasizmushoz képest bizonyos parlamentáris látszatokhoz még annak is ragaszkodnia kellett, nem utolsósorban éppen azért, mert a fél századós „szabadelvűség” öröksége még ezt a dühödten ellenforradalmi és siralmasan színvonaltalan kormányzó garnitúrát is némileg megfontolásokra kényszerítette.

E viszonyítást mintegy öntudatlanul a magyar nép is elvégezte. Noha 67-ben s kivált utána sokan ellenezték a kiegyezést, ha nem is *az egész nép*, mint olykor propagandisztikusan írják, később, a világháború, az ellenforradalmi terror és a gazdasági válság tapasztalatai nyomán kezdett mintegy mítosza képződni „a boldog békeidőknek”.

Ez a legenda sem igazabb a többinél, de azért arra int, hogy a kiegyezés népi megítélését sem szabad egyszerűsíteni.

Befejezés és vallomás

Cincinnatust „az eke mellől” szólították el a haza megmentésére, a diktátor pedig a jól végzett munka után újra visszavonult birtokaira. Ezért aztán Deákot a római vezérhez hasonlították, a megtisztelő párhuzam azonban nem is eléggé megtisztelő. Mert Deák még csak diktátor sem volt, birtokait is rég eladta, s a kiegyezés létrehozása után maradt ugyanaz és ugyanott, aki és ahol korábban volt – szobabérlő az *Angol Királyné Szállodában,* s pártvezér, akinek csupán szellemi és erkölcsi hatalma van. Ahogy előzőleg elutasította a miniszterelnöki felkérést, s nem vállalta azt sem, hogy nádori minőségben a koronázásnál ő képviselje „a nemzetet”, az ünnepek után sem fogadott el semmit, még kitüntetéseket sem. „Deáknak még őfelsége sem adhat semmit” – tárta szét a kezét Andrássy a király előtt.

Deák végül kénytelen volt „emlékül” megtartani a királynak és nejének fényképét. De mivel a portrékat nagy értékű keretekbe foglalták, ez utóbbiakat köszönettel visszaküldte a felséges adományozónak.

Ez az önzetlenség már-már a szentekére emlékeztet, s ezért Deák köré erkölcsi dicsfényt font kora. De a szerénységet, önzetlenséget, áldozatkészséget is lehet pózolni, lehet számításból gyakorolni. A szentek például a legszámítóbb moralisták, mert áldozataikért örök életet és túlvilági üdvösséget kívánnak. Az emberiség nem kis szerencséjére a szentek viszonylag ritkán utaznak politikában, márpedig Deák vérbeli politikus volt, s semmi köze a megszállottakhoz.

Közéleti erkölcse alkatából és meggyőződéséből fakadt, és szilárdságának helyzete is kedvezett, mert családtalan ember lévén, könnyebb volt puritánnak maradnia. De túl mindezen, az *érdek* és *számítás* az ő tetteiben is megragadható éppúgy, mint mindenki másnál. Kossuthot például nemcsak elvei, személyes érdekei is a kiegyezés ellen hangolták, hiszen az alku az ő rovására is történt. Deák pedig nemcsak meggyőződésből, érdekből is a forradalom feltámasztása ellen foglalt állást, mert nem óhajtotta magát kitenni egy új Negyvennyolc súlyos próbájának. *Vezér* mindkettő csak akkor maradhatott, ha a saját elve mellett tartott ki.

Deáknak tudnia kellett, hogy az alku nemcsak sérelmeket tesz jóvá, sebeket gyógyít, fejlődést indít meg, hanem korrumpál is, megrontja a hitet, az eszményt, melegágya a közéleti rothadásnak.

Így is lett. A közmorál hanyatlásának azok a vonásai, amelyek Tisza Kálmán rendszerén oly riasztón ütköznek majd ki, kezdtek megmutatkozni

már Deák életében is. A megvesztegetés, a politikai szélhámosság, hivatali csalás, mindaz, amit Eötvös *A falu jegyzőjé*-ben mint feudális nyavalyát ábrázolt, most megsokszorozódott, mert kiegészült a közéleti botrányok polgárias változataival (bő témakört nyújtva a dualizmus legigazabb prózaírójának, Mikszáth Kálmánnak).

Amikor Deák nem fogadott el sem címet, sem rangot, kitüntetést, amikor saját pártjának odavágta, hogy *„az ördög a ti vezéretek, nem én”*, nem csupán erkölcsi meggyőződését követte, hanem megfontoltan, politikusan védekezett az ellen, hogy bárki is az alku haszonélvezőjének tüntethesse fel. A Száműzöttel szemben, aki a kiegyezés elleni élő tiltakozássá eszményült, ragaszkodnia kellett erkölcsi rendíthetetlenségéhez, mint legfőbb igazolásához. Ez az ember, aki mindent megszerezhetett volna nagy diadala után, sem az uralkodótól, sem az uralkodó osztályoktól nem fogadott el semmit, szinte szegényen élte le a kiegyezés után még hátralevő csonka évtizedét. (1876. január 28-án halt meg, szívbetegség okozta, hosszú szenvedések után.)

1868 augusztusában Kertbeny Károly, Petőfinek rossz, de buzgó fordítója panaszkodott nála, hogy nem válaszolt levelére. Deák azzal mentegetőzött, hogy az év első nyolc hónapjában már több mint kétezer (!) levelet kapott, s képviselői munkája mellett nem tud mindegyikre felelni. *„Fejedelmeknek, nagy uraknak, gazdagoknak* – folytatta –, *sokkal könnyebb e részben helyzetük, mert ők íratnak titkáraik által. De én szegény vagyok, nincs módom titkárt vagy csak írnokot is tartani, minden betűt magamnak kell írnom s expediálnom…”*

*

Nem azért idéztem Deák Ferenc emlékezetét, mert Petőfitől, Kossuthtól elfordulva új eszményül a kiegyezőt óhajtanám reklámozni. Még kevésbé lehetett célom felületes történelmi analógiákra csábítani a közgondolkodást, netán a középutat eszményíteni. Roppant ritkák az olyan történelmi pillanatok, amelyek a közvetítőt emelik fel, s a szélsőségeket szorítják vissza. Deák ravatalánál egy Habsburg-királyné imádkozott, és „sírkápolnájának küszöbére” egy Kossuth Lajos küldött cipruságat – ilyen találkozás nincs több történelmünkben. A mai Magyarország helyzete különben sem hasonlítható sem a reformkori, sem a 48-as, sem a Bach-

korszakbeli vagy dualista időszak Magyarországáéhoz. Azokat a kérdéseket, melyekkel Deák birkózott, részben megoldotta, részben hatályon kívül helyezte az idő.

De e birkózás közben egy nagy jellem alakult ki, a közéleti tisztesség és józanság kivételes példája vált eleven történelmi valósággá.

E példa a mának is kínál tanulságokat.

(Budapest, 1975. augusztus 1–24.)

TARTALOM